

Universum Historiae et Archeologiae
The Universe of History and Archeology

Універсум історії та археології
Универсум истории и археологии

ISSN 2664–9950 (Print)

ISSN 2707–6385 (Online)

2019. Vol. 2(27). Issue 2, pp. 141–162

doi 10.15421/26190210

<http://www.uha.dp.ua>

УДК 94:061.2:339.564](477)»18/19» (045)

Установи та організації сприяння експорту в Російській імперії (друга половина XIX – початок XX ст.)

I. О. Шандра

Доктор історичних наук, доцент

ORCID: 0000–0002–9092–413X

ResearcherID: 3014479

irina_shandra@ukr.net

*Харківська державна академія культури,
Бурсацький узвіз, 4, м. Харків, Україна, 61057*

Анотація. *Мета статті* – охарактеризувати державні інституції та громадські організації сприяння експорту в Російській імперії в другій половині XIX – на початку XX ст., а також висвітлити діяльність аналогічних установ на українських землях. *Методи дослідження:* системний, порівняльно-історичний, проблемно-хронологічний, статистичний, аналітико-синтетичний. *Основні результати:* у другій половині XIX – на початку XX ст. реалізація заходів сприяння експорту первинно знаходилася серед завдань державних органів торгово-промислового спрямування, поступово до цього процесу долучилися громадські представницькі об'єднання підприємців, формуються бінаціональні торгові палати та утворюється Російська експортна палата, як завершальна ланка системи захисту інтересів вивізної торгівлі. *Стилі висновки:* спеціальні

структури сприяння експорту стали невід'ємною складовою економічного розвитку та становлення громадянського суспільства на ґрунті самоорганізації, підприємливості, ініціативності, відповідальності. *Практичне значення:* матеріали статті можуть скласти теоретичне підґрунтя для вироблення дієвих механізмів розвитку сучасного вітчизняного експорту, збільшення товарообігу України на світовому ринку за рахунок організованого представництва у формі бінаціональних торгово-промислових палат чи спеціальних експортних об'єднань. *Оригінальність:* на основі джерел урядового та громадського походження, широкого масиву матеріалів періодичних видань другої половини XIX – початку XX ст. узагальнено та структуровано організаційні форми сприяння експорту в Російській імперії, подано їхню типологізацію; простежено особливості інституційних процесів з питань експорту на українських землях. *Наукова новизна:* запропоновано погляд на організацію зовнішньої торгівлі з точки зору діяльності державних та громадських установ, їхній розвиток від офіційних форм через громадські до спільних громадсько-урядових утворень. *Тип статті:* описова.

Ключові слова: урядовий комерційний агент; представницька організація підприємців; Всеросійське товариство цукрозаводчиків (м. Київ); З'їзди гірничопромисловців Півдня Росії (м. Харків); бінаціональна торгова палата; Російська експортна палата.

Надійшла до редколегії 21.07.2019

Прорецензована 24.12.2019

Рекомендована до друку 28.12.2019

Universum Historiae et Archeologiae
The Universe of History and Archeology
Універсум історії та археології
Универсум истории и археологии
ISSN 2664–9950 (Print)
ISSN 2707–6385 (Online)
2019. Vol. 2(27). Issue 2, pp. 141–162
doi 10.15421/26190210
<http://www.uha.dp.ua>

УДК 94:061.2:339.564](477)»18/19» (045)

**Учреждения и организации
содействия экспорту в Российской
империи (вторая половина XIX –
начало XX вв.)**

И. А. Шандра

Доктор исторических наук, доцент
ORCID: 0000–0002–9092–413X
ResearcherID: 3014479
irina_shandra@ukr.net

*Харьковская государственная
академия культуры,
Бурсацкий спуск, 4, г. Харьков,
Украина, 61057*

Аннотация. *Цель статьи* – охарактеризовать государственные институты и общественные организации содействия экспорту в Российской империи во второй половине XIX – начале XX вв., а также осветить деятельность аналогичных учреждений на украинских землях. *Методы исследования:* системный, сравнительно-исторический, проблемно-хронологический, статистический, аналитико-синтетический. *Основные результаты:* во второй половине XIX – начале XX вв. реализация мероприятий содействия экспорту первоначально находилась среди задач государственных органов торгово-промышленного профиля, постепенно к этому процессу присоединились общественные представительные объединения предпринимателей, формируются бинациональные торговые палаты и создается Российская экспортная палата, как завершающее звено системы защиты интересов вывозной торговли. *Краткие выводы:* специальные

структуры содействия экспорту стали неотъемлемой составляющей экономического развития и становления гражданского общества на принципах самоорганизации, предприимчивости, инициативности, ответственности. *Практическое значение:* материалы статьи могут составить теоретическую основу для разработки действенных механизмов развития современного отечественного экспорта, увеличения товарооборота Украины на мировом рынке за счет организованного представительства в форме бинациональных торгово-промышленных палат или специальных экспортных объединений. *Оригинальность:* на основе источников правительственного и общественного происхождения, широкого массива материалов периодических изданий второй половины XIX – начала XX вв. было обобщено и структурировано организационные формы содействия экспорту в Российской империи, представлено их типологизацию; показано особенности институциональных процессов в вопросах экспорта на украинских землях. *Научная новизна:* предложено взгляд на организацию внешней торговли с точки зрения деятельности государственных и общественных учреждений, их развитие от официальных форм через общественные к совместным общественно-правительственным образованиям. *Тип статьи:* описательная.

Ключевые слова: правительственный коммерческий агент; представительная организация предпринимателей; Всероссийское общество сахарозаводчиков (г. Киев); Съезды горнопромышленников Юга России (г. Харьков); бинациональная торговая палата; Российская экспортная палата.

Поступила в редакцию 21.07.2019

Прорецензирована 24.12.2019

Рекомендована в печать 28.12.2019

Universum Historiae et Archeologiae
The Universe of History and Archeology

Універсум історії та археології
Универсум истории и археологии

ISSN 2664–9950 (Print)

ISSN 2707–6385 (Online)

2019. Vol. 2(27). Issue 2, pp. 141–162

doi 10.15421/26190210

<http://www.uha.dp.ua>

LCC DK 26

**Establishments and organizations
promoting exports
in the Russian Empire
(the second half of the nineteenth and
early twentieth centuries)**

I. O. Shandra

D. Sc, Associate Professor
ORCID: 0000–0002–9092–413X
ResearcherID: 3014479
irina_shandra@ukr.net

*Kharkiv State Academy of Culture,
Bursatsky descent, 4, Kharkiv, Ukraine, 61057*

Abstract. *The purpose of the article is to describe the state institutions and public organizations promoting exports in the Russian Empire in the second half of the nineteenth and early twentieth centuries, as well as to highlight the activities of similar structures on Ukrainian lands. Research methods:* systemic, structural-functional, typological, comparative-historical, problem-chronological, statistical, analytical-synthetic. *Main results:* in the second half of the nineteenth and early twentieth centuries the implementation of the export promotion measures was primarily among the tasks of the state bodies of trade and industry (agencies within the structure of the Ministry of Commerce and Industry, the Ministry of Finance, the Ministry of Railways, as well as consuls, government commercial agents, etc.), public representative associations were gradually involved in this process entrepreneurs (industry, territorial and all-imperial unions of the representatives of trade and industrial status), special binational chambers of commerce (Russian-English, Russian-Italian, Russian-French, etc.) are formed, as well as the Russian Export Chamber, as the final part of the system of protection of the export trade interests. *Concise conclusions:* the system of institutions and export promotion organizations in the Russian Empire, which emerged during the second half

of the nineteenth and early twentieth centuries, turned out to be very colorful and diverse: on the initiative of creation – the government, public, joint (public and governmental); according to its competence – diplomatic, specialized export, a wide range of trade and economic tasks. All of them became an integral part of the economic development of the country, had a significant influence (especially private associations of entrepreneurs) on the formation of the civil society on the basis of self-organization, enterprise, initiative and responsibility. *Practical significance:* the materials of the article can form the theoretical basis for developing effective mechanisms for the development of modern domestic exports, increasing the turnover of Ukraine in the world market at the expense of organized representation in the form of binary chambers of commerce and industry, the creation of special export structures and the reformation of existing export missions. *Originality:* on the basis of the sources of the government and social origin, a wide array of materials of periodicals of the second half of the nineteenth and early twentieth centuries organization forms of export promotion in the Russian Empire were generalized and structured, their typology is presented; the peculiarities of institutional processes on the issues of export on Ukrainian lands were traced, their place in general imperial processes is determined, and the high degree of activity of representative organizations of entrepreneurs of Ukrainian lands is shown. *Scientific novelty:* the look at the organization of foreign trade from the point of view of the activities of state and public institutions is suggested, their development from official forms through the public to the joint public-governmental entities of export promotion is offered. *Article type:* explanation.

Keywords: government commercial agent; representative organization of entrepreneurs; All-Russian Society of Sugar-breeders (Kyiv); Congresses of Mining Industry of South of Russia (Kharkiv); binary chamber of commerce; Russian Export Chamber.

Received 21.07.2019

Reviewed 24.12.2019

Accessed 28.12.2019

Зовнішня торгівля є тим мостом, через який народне господарство сполучається зі світом.

С. І. Соколовський (1916 р.)

Постановка проблеми. Експорт є невід’ємним складником і економіки, і дипломатії водночас. Саме він забезпечує відчутні результати в економічному розвитку країни, автоматично підкріплюючи її статус на міжнародній арені. Жодна країна, якою б багатою та самодостатньою вона не була, не може обійтися без зовнішньої торгівлі. Одним із найважливіших завдань дипломатії всіх часів залишалося прагнення утримати ринки збуту або отримати нові, а формування спеціальних організацій сприяння експорту – одним із інструментів досягнення цієї мети. Природні багатства України створюють фундамент для успішної зовнішньої торгівлі, а продумана сучасна мережа організацій і установ з питань експорту має забезпечити високу ефективність цього процесу. На українських землях перші організаційні форми сприяння експорту виникають у другій половині XIX ст., коли було сформовано низку державних і громадських інституцій з питань вивізної торгівлі.

Історіографія. Наукове опрацювання практичних і теоретичних питань експорту в Російській імперії розпочалося на початку XX ст. у зв’язку із закінченням терміну дії комерційних угод з кількома світовими партнерами та необхідністю підготовки нових торгових договорів. З цього приводу було створено безліч урядових комісій і проведено силу силенню нарад, а також видано низку монографій, статей і збірників. Серед усього масиву аналітичних оглядів, статистичних матеріалів та інформаційних довідників виділимо дослідження В. Ю. Шимановського й К. С. Лейтеса «Правительственные учреждения и организации, обслуживающие в России и Германии вопросы экспорта», у якому головну увагу приділено урядовому сприянню експорту та організації російської торгівлі на закордонних ринках (Шимановский & Лейтес, 1913). Питанням світового ринку присвятив спеціальне дослідження відомий історик та економіст, професор Київського університету М. В. Довнар-Запольський (Довнар-Запольский, 1914). У радянський період вивчення цієї проблеми практично припинилося, адже як підприємництво, так і громадське сприяння експорту було неможливим, а наукове вивчення відповідних тем – ідеологічно недоцільним. Серед сучасних істориків проблеми світової торгівлі України в історичній ретроспективі плідно досліджують О. П. Реєнт та О. В. Сердюк, які у співавторстві написали кілька фундаментальних монографій (Реєнт & Сердюк, 2011; Реєнт & Сердюк, 2018). У більшості робіт з історії експор-

ту проблема громадського й урядового сприяння цьому процесу розглядається дотично, як ілюстрація до загальноекономічних процесів.

Мета дослідження – висвітлити мережу установ і організацій сприяння експорту в Російській імперії у другій половині XIX – на початку XX ст., а також аналогічні інституції, їх формування та діяльність на українських землях.

Джерела. Тема дослідження (державні установи та громадські організації) обумовила дві головні групи джерел: 1) офіційні матеріали й періодичні видання («Торгово-промышленная газета», «Экономист России»); 2) діловодна документація і друковані органи представницьких організацій підприємців («Труды общества для содействия русской промышленности и торговле», «Труды съездов горнопромышленников Юга России»; журнали «Вестник сахарной промышленности», «Торгово-промышленный Юг», «Промышленность и торговля» тощо). Кілька джерел мають напівурядовий / напівгромадський характер, що відбивало одну з тогочасних тенденцій – взаємодія держави та суспільства на ґрунті економічного розвитку («Труды высочайше разрешенного торгово-промышленного съезда, 1882», журнал «Русский экспорт» та ін.). Аналіз джерел урядового та громадського походження дозволив розглянути проблему в комплексі, подати цілісну картину організаційних форм сприяння експорту в другій половині XIX – на початку XX ст.

Виклад основного матеріалу. Пореформений період став для Російської імперії часом кардинальних перетворень у багатьох сферах, у тому числі й зовнішній торгівлі. У питаннях експорту не було дрібниць, а формальна на перший погляд річ легко ставала причиною серйозних незручностей. Так, на початку 1912 р. Союз оптових торговців цукром в Лондоні прийняв резолюцію «не купувати російський цукор врожаю 1912–1913 рр.». З приводу цієї ухвали британців Всеросійське товариство цукрозаводчиків отримало листи від міністерства торгівлі й промисловості, Київського відділення Російського для зовнішньої торгівлі банку та Російсько-Англійської торгової палати. Суть невдоволення закордонних партнерів зводилася до невідповідної ваги російських мішків: «мішки мали бути вагою не менше 850 г та містити 6,5 пудів чистої ваги» (Из деятельности Правления, 1912, с. 669). Це тільки один із численних курйозних моментів, які, незважаючи на формальний характер, мали бути враховані експортерами.

Необхідність продуманого ставлення до експорту влучно було відтворено у висловлюванні товариша голови Ради З'їздів представників промисловості й торгівлі С. І. Соколовського: «Експорт – це не Росія, де «ліс рубають – тріски летять», експорт це – закордон, де кожному трісочку підбирають, де не тільки два відсотка, чверть відсотка має значення та, кинуті на терези, рухають або затримують торгівлю» (Совещание по вопросу, 1912, сс. 81–82).

Однією з найбільш дієвих інституційних форм сприяння розвитку експорту наприкінці XIX – на початку XX ст. були торгові палати. Показовим у цьому відношенні став досвід Північно-Американських Сполучених Штатів, які в питаннях експорту діяли у відповідності до одного зі своїх основних економічних принципів – «майбутнє американської економіки – по той бік океану». Уже в 1894 р. була створена перша Американська торгова палата в Парижі, у 1903 р. – Американський союз торгівлі й промисловості в Берліні та Американський торговий союз для Італії в Неаполі, а протягом кількох наступних років – представництва в Константинополі, Амстердамі, Москві, Каїрі, Бейруті, Афінах та інших містах. Американські закордонні представництва діяли під гаслом «змінити недовіру довірою та нерозуміння взаєморозумінням» (Значение экспортных организаций, 1914, сс. 13–14).

У другій половині XIX – на початку XX ст. наявність експортних союзів була звичним явищем для розвинених країн світу. Австро-Угорщина, Бельгія, Бразилія, Велика Британія, Данія, Іспанія, Італія, Нідерланди, Норвегія, Румунія, Туреччина, Уругвай, Франція, Швеція, Японія – усі ці країни в питаннях зовнішньої торгівлі широко використовували переваги роботи експортних організацій (Экспортные союзы, 1914, с. 128).

На зламі XIX–XX ст. обсяг світового ринку досяг вражаючих масштабів та залучив до свого обігу переважну більшість країн світу. Світовий товарообмін за 1890–1910 рр. зріс вдвічі (з 73 млрд марок до 146) (Довнар-Запольский, 1914, с. 1). Перше місце за розмірами експорту посідала Велика Британія: 4,6 млрд марок у 1895 р., 8,8 млрд марок у 1910 р. На 1910 р. експорт Російської імперії складав близько 2,9 млрд марок – показник близький до частки у світовій торгівлі такої невеличкої за територією країни, як Бельгія (2,7 млрд марок) (Довнар-Запольский, 1914, с. 3). Тим не менш, порівняно з 1895 р. вивіз товарів з Росії у 1910 р. збільшився на 97%. Водночас структура експорту Російської імперії викликала серйозні занепокоєння, адже вивозили переважно сировину, а не готові товари. Продумана система експортних заходів відповідних допоміжних урядових і громадських струк-

тур, безсумнівно, сприяли б більш суттєвим вигодам від зовнішньої торгівлі.

Урядове сприяння експорту в Російській імперії. Порівняно з країнами Західної Європи на середину XIX ст. Російська імперія не мала окремих установ, які б спеціалізувалися на вивченні світового ринку та пошуків експортних операцій. Як зазначив С. І. Соколовський на одній з економічних нарад, «експорт у нас пасинок, про якого ніхто не турбується і ніхто не хоче турбуватися» (Соколовский, 1916, с. 8).

Серед структур у Міністерстві торгівлі й промисловості, які опосередковано займалися питаннями експорту – відділ торгівлі, відділ торгового мореплавства, відділ торгових портів. У інших відомствах – тарифні установи, головне управління неокладних зборів і казенного продажу напоїв (міністерство фінансів), порайонні комітети з вивозу товарів (міністерство шляхів сполучення) та деякі інші установи. До певної міри такий стан речей мав об'єктивне підґрунтя, адже сам характер експорту Російської імперії довгий час не потребував спеціальних форм для його успішної реалізації. Причини такого явища полягали в наступному: по-перше, головними статтями зовнішньої торгівлі були переважно сировинні сільгосптовари, а тому, як мінімум за обсягом експортованих товарів, імперія не зустрічала суттєвої конкуренції з боку інших країн; по-друге, зростаюча промисловість не потребувала масштабних зовнішніх ринків, поступово насичуючи величезний внутрішній ринок.

У зв'язку зі спорадичністю та порівняною нескладністю питань експорту всі вони вирішувалися офіційними державними установами з питань зовнішньої торгівлі та консульськими представництвами Російської імперії за кордоном, які поряд зі своєю дипломатичною роботою здійснювали певні заходи щодо просування російських товарів на міжнародних ринках.

Консули були найстарішим державним інститутом сприяння експорту та довгий час практично єдиним джерелом інформації про закордонні ринки збуту, зміни чи нововведення щодо торгових операцій у країні перебування. Їхні дії були покликані покращити, полегшити й розширити торгові відносини своєї країни з країною-партнером; як зазначалося в консульському статуті, вони мали «спостерігати за охороною в недоторканності всіх прав, наданих існуючими трактатами російському прапору й торгівлі» (Устав консульский, 1887, с. 316). Консули мали постійні контакти з міністерствами закордонних справ та промисловості й торгівлі.

Робота консулів об'єктивно не могла охопити весь масштаб і всі нюанси торгових угод, їхнє «сприяння» з часом стало недостатнім для успіш-

ного захисту торгових інтересів країни. Це розуміння було і серед правлячих, і серед торгово-промислових кіл. Торгово-промисловий з'їзд у Москві 1882 р. порушив проблему оптимізації роботи консулів. Від імені з'їзду до уряду було направлено клопотання про розширення компетенції європейських консулів у сфері торгівлі, призначення їм помічників зі спеціальною комерційною освітою (Резолюции, 1883, с. 32). З'їзд млинарів у листопаді 1908 р. теж звернувся до цього питання, наголошуючи, що «наші консули мають бути тямущими в торгових справах, як це ми бачимо в іноземців» (37-я сессия, 1908, с. 624).

Консули, як офіційні особи, не брали безпосередньої участі у справах торгівлі чи промисловості. Враховуючи цю обставину, імперським урядом був запроваджений інститут урядових комерційних агентів, діяльність яких обмежувалася тільки економічними питаннями суто довідкового характеру, функції ж захисного характеру інтересів російських підданих в адміністративних установах іноземних держав залишилися в компетенції дипломатичних представництв.

Комерційні агенти мали тримати урядові установи в курсі справ щодо змін торгового законодавства, адміністративних і судових нововведень іноземних держав, удосконалень у сфері промисловості й комерції, коливань попиту й пропозиції на ринках збуту, умов конкуренції та безлічі інших аспектів, які були необхідними не тільки для практичних дій експортерів, а й відповідних урядових заходів щодо захисту інтересів торгівлі й промисловості Російської держави. На початку ХХ ст. міністерством торгівлі й промисловості було запроваджено посади торгових агентів у чотирнадцятьох районах із місцями перебування в Лондоні, Константинополі, Берліні, Відні, Вашингтоні, Франкфурті, Марселі, Генуї, Софії, Роттердамі, Гамбурзі, Тегерані, Урзі, Пекіні, а також агент міністерства фінансів у Парижі та агенти Головного управління землеоблаштування й землеробства в кількох найбільш цікавих з аграрної точки зору країнах (Шимановский & Лейтес, 1913, с. 11).

Такі дії уряду схвально зустріли Всеросійські з'їзди представників біржової торгівлі й сільського господарства, а також запропонували запровадити за кордоном посади комерційних агентів з різних галузей зовнішньої торгівлі, які б утримувалися представницькими організаціями підприємців. Особливий наголос було зроблено на розширенні комерційної агентури для захисту інтересів експортерів хліба (Третий Всероссийский съезд, 1909, с. 271).

Ускладнення умов товарообігу між країнами світу викликали появу установи, яка не тільки

збирала торгово-промислову інформацію, а й була частиною апарату управління аби швидко й ефективно реагувати на мінливу торгівельну кон'юнктуру й коливання світового ринку. Такою установою стала Довідкова частина із зовнішньої торгівлі при відділі торгівлі міністерства торгівлі й промисловості. Вона була організована в 1910 р. за зразком подібних структур країн Західної Європи, почала свою роботу майже одночасно із запровадженням урядових комерційних агентів. Довідкова частина опрацьовувала донесення консулів з економічних питань, звіти урядових комерційних агентів, інформацію із закордонних періодичних видань, повідомлення іноземних торгових палат і представництв приватних торгово-промислових фірм тощо. Увесь отриманий матеріал Довідковою частиною систематизувався й подавався для широкого загалу у вигляді спеціальних бюлетенів, за потреби готувалися відповіді на запити установ, організацій або окремих осіб.

Наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. ситуація у світовій торгівлі змінюється і сировинно орієнтована структура експорту Російської імперії стає все більше невиправданою, а відсутність цілісної та ефективної системи просування власних товарів на закордонних ринках – усе більш відчутною. З інтенсифікацією сільськогосподарського виробництва в країнах Америки та Західної Європи з'явилися сильні конкуренти товарам з Російської імперії. У зв'язку з цим загострилися питання прибутковості зовнішньої торгівлі та виникла потреба в посиленні захисту інтересів експорту як з боку урядових установ, так і громадських економічних організацій.

Громадське сприяння експорту. У другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. сформувалася мережа представницьких організацій підприємців (офіційного та приватного характеру), які в широкому спектрі своїх завдань мали і мету покращення зовнішнього вивозу товарів. Діячі представницького руху зазначали, що в питаннях експорту «все має значення – аж до розміру коробки, ярлика, малянка на ній і подібних дрібниць, не кажучи про місцеві смаки, звички населення, характер місцевої промисловості, торгові звичаї, організацію та досвідченість конкурентів» (Первый Южно-русский, 1910, с. 616). Підприємці усвідомлювали, що «для експорту в нас у Росії ще теорії немає, та необхідно її отримати з практичного досвіду» (Совещание по вопросу, 1912, с. 82). Саме це завдання і намагалися реалізувати представницькі організації підприємців.

Першими за часом виникнення та найпоширенішими представницькими союзами представників капіталу стали біржові комітети. Їхня роль

як в економічних процесах, так і в представницькій діяльності була доволі своєрідною і продиктованою скоріше численними другорядними факторами, аніж об'єктивними закономірностями розвитку економіки країни. Тільки незначна кількість біржових комітетів реально виконувала свої прямі функції біржової торгівлі, більшість же були сформовані в результаті бажання певних груп буржуазії мати свої представницькі структури, за посередництва яких представляти свою позицію в органах державної влади й громадських установах, а отже і впливати на процес прийняття урядових рішень. На початку ХХ ст. по всій імперії діяло вже близько 60 біржових комітетів (Шандра, 2016, с. 114).

У 1913 р. редакція офіційного органу міністерства фінансів «Вестника финансов, промышленности и торговли» розіслала біржовим комітетам анкету стосовно проведення останніми заходів щодо сприяння експорту (порушення перед урядом клопотань відповідного змісту; взаємодія з консулами, урядовими торговими агентами чи закордонними торговими палатами; наявність довідкових бюро, музеїв зразків товарів, бібліотек спеціальних видань щодо експорту; відрядження своїх спеціалістів для вивчення закордонних ринків; причини стримування більш активної експортно орієнтованої діяльності тощо) (Шимановский & Лейтес, 1913, с. 17).

Із направлених біржовим комітетам анкет відповіді надали тільки 30 з них. Аналіз отриманих матеріалів засвідчив інтенсивну діяльність у питаннях експорту тих біржових комітетів, які знаходилися в портових містах Балтійського, Азовського й Чорного морів. Усі вони порушували численні клопотання перед урядом щодо облаштування портів та під'їзних шляхів до них, мали налагоджені контакти із закордонними торговими палатами, біржами, російськими та іноземними консулами й торговими агентами. Миколаївський біржовий комітет включив до анкети інформацію, що в 1906 р. ним було відряджено до Марселя та Генуї завідуючого аналітичним бюро для вивчення умов розвантаження хліба в цих портах.

Цей біржовий комітет узагалі був досить активним у питаннях зовнішньої торгівлі: у 1908 р. звернувся до Департаменту залізних доріг із вмотивованим клопотанням з приводу зниження на 33 % вивізних залізничних тарифів на борошно (Николаевский биржевой комитет, 1908. *Промышленность и торговля*, 16, с. 218). Він також підтримував зв'язки із закордонними представницькими об'єднаннями. Так, у 1908 р. члени Миколаївського біржового комітету долучилися до спільної із Союзом гамбурзьких хліботорговців справи щодо формування ботанічного музею в Гамбурзі, для чого до Німеччини було відправ-

лено місцеві зразки зерна (Николаевский биржевой комитет, 1908. *Промышленность и торговля*, 22, с. 559).

Не меншою активністю відзначався Херсонський біржовий комітет, який наголошував, що міжнародний вивіз займає «домінуюче становище» в роботі «молодого Херсонського порту» (головні товари вивозу – зерно та ліс) (Херсонский биржевой комитет, 1908, с. 117). Активна експортна діяльність вимагала певних організаційних узгоджень із закордонними партнерами. Для цього у 1908 р. представник Херсонського біржового комітету був відряджений на нараду до Гамбурга для вирішення проблеми спірних сум заборгованості (Шимановский & Лейтес, 1913, с. 19).

Кожен із біржових комітетів якщо і розглядав питання експорту, то у відповідності до інтересів об'єднаних ним груп підприємців та особливостей господарства свого регіону. Катеринославський біржовий комітет порушив клопотання про відкриття в Катеринославі митниці, яка б задовольняла наростаючі потреби Донецького кам'яновугільного та Криворізького залізорудного басейнів (Екатеринославский биржевой комитет, 1909, с. 398). Увага Одеського біржового комітету була прикута до питань покращення умов експорту між чорноморськими експортерами та країнами Південно-Східної Європи. Для узгодження всіх нюансів взаємовигідного товарообміну із Сербією в 1912 р. було вирішено направити туди спільну делегацію від членів південних біржових комітетів, Ради З'їздів представників промисловості й торгівлі Півдня Росії та Російсько-Дунайського пароплавства (Одесская биржа, 1912, с. 678).

У цілому, біржові комітети складали строка-ту й різноспрямовану мережу представництва інтересів торгово-промислового стану. Хоча траплялися випадки і їхніх спільних дій. У 1909 р. відбувся з'їзд представників біржових комітетів Півдня Росії в Одесі з приводу врегулювання міжнародних умов хлібного експорту (Съезд представителей, 1909, с. 637). Звернення до уряду одразу кількох біржових комітетів українських портових міст (Миколаєва, Херсона) було викликано закриттям Дарданелл навесні 1912 р. (К вопросу, 1912, с. 66).

Питання експорту також було предметом обговорення на епізодичних торгово-промислових з'їздах (у Москві 1865, 1872, 1882 рр.; у Санкт-Петербурзі 1870 р.; у Нижньому Новгороді 1896 р.) та засіданнях товариств сприяння розвитку промисловості й торгівлі (Вільне економічне товариство, Російське технічне товариство, Товариство для сприяння російській промисловості й торгівлі і т. п.). Доповіді «Про розвиток торгових відносин між Росією і Румунією», а також «... Росією

і Болгарією» стали предметом засідання Товариства для сприяння російській промисловості й торгівлі, яке проходило в Санкт-Петербурзі в 1886 р. (Труды общества, 1887, ч. 18, с. 222–223). З наукової точки зору розроблялися питання торгівлі з Китаєм, Персією, Сирією, Австрією, Монголією та іншими країнами світу (Труды общества, 1873, ч. 3, с. 2; Труды общества, 1874, ч. 5, с. 2).

Учасники торгово-промислового з'їзду в Москві (1882 р.) докладно розглядали американську конкуренцію на хлібному ринку, можливості більш широкого представництва власних товарів на балканському й азійському ринках. Справочинець Товариства для сприяння російській промисловості й торгівлі, гірничий інженер А. М. Лоранський зазначав, що «у цій сфері [експортній] нам слід очікувати мирної боротьби з нашими сусідами і ми маємо залучити всі прагнення, щоб перемога залишилася на нашому боці» (Труды высочайше разрешенного, 1883, с. 5). На Всеросійському торгово-промислового з'їзді в Нижньому Новгороді (1896 р.) було окремо виділено торгівельну секцію, порушено важливі питання зовнішнього вивозу, у тому числі проаналізовано можливості широкого виходу російських товарів на азійський ринок (Труды высочайше учрежденного, 1897, с. 10–11).

Інший вид представницьких організацій пореформеного періоду – приватні об'єднання торгово-промислового стану, тобто ті, що сформувалися за ініціативою самих підприємців у зв'язку із їхнім глибоким усвідомленням потреби представництва інтересів капіталу та організованого впливу на державну політику. У 70–80-х рр. XIX ст. складається кілька видів таких об'єднань: галузеві (об'єднували представників певної галузі виробництва), територіальні (об'єднували представників різних галузей певного регіону) та загальноімперські (представляли інтереси підприємців у загальноімперському масштабі).

Представницькі організації галузевого типу (Всеросійське товариство цукрозаводчиків, м. Київ; З'їзди гірничопромисловців Півдня Росії, м. Харків; З'їзди російських фабрикантів землеробських машин і знарядь, м. Харків; З'їзди представників російських залізниць, м. Санкт-Петербург; З'їзди гірничопромисловців Царства Польського, м. Варшава тощо) мали суттєві успіхи у справі врегулювання умов та збільшення обсягів вивозу своїх товарів.

Рада З'їздів млинарів, розглядаючи питання експорту борошна за кордон, для підвищення ефективності вивізних операцій запропонувала створити експортні товариства та зібрати з цього приводу міжвідомчу нараду (34-я сессія, 1908, с. 193; Совет Съезда мукомолов, 1908, с. 318). Представницькою організацією млинарів було порушено клопотан-

ня про збільшення залізничної тарифної знижки на транспортні витрати експортерів до 33 %. З'їзд млинарів Чорноморського району (1908 р.), який проходив в Одесі, порушив питання про підвищення вивізної премії для експортерів на борошно – з 15 до 22 %, на зерно – до 33 % (Съезды мукомолов, 1908, с. 51).

Незважаючи на те, що хліб був на першому місці серед експортованих з імперії товарів, для фахівців продовольчого ринку ситуація виглядала непривабливо. Друкований орган З'їздів представників промисловості й торгівлі «Промышленность и торговля» наводив такі дані: Росія за вивозом хлібних продуктів займала друге місце на світовому ринку (після Північно-Американських Сполучених Штатів), проте вивіз цей становило переважно зерно, вивіз борошна «дуже слабкий» (Русская мука, 1909, с. 1). Підприємці констатували, що «наша участь у власній відпускній торгівлі хлібом досить рідко іде далі скупки зерна в Росії та підвозу його до російських відпускних портів. *Не ми продаємо хліб іноземцям, а вони його в нас самі купують* (курсів наш – І. Ш.). Це накладає на нашу зовнішню торгівлю відбиток гнітючої пасивності» (Доклад комиссии, 1905, с. 117–119).

Представник одеських підприємців С. І. Соколовський наводив такий сумний приклад: «Наші чорноземні губернії родять таку пшеницю, що обійтися без неї немає ніякої можливості... І не обходяться без неї. Франція закупує нашу пшеницю, переробляє її на борошно і відправляє до близькосхідних країн. Увесь Близький Схід головним чином харчується борошном із Марселя, де для цього існують спеціальні експортні організації і де млинарі зуміли об'єднатися. Франція нашим же борошном перегороджує нам шлях до експорту. Маленька Болгарія, яка нещодавно побудувала свої млини, б'є нас на закордонному ринку» (Соколовский, 1916, с. 8).

За задумом Ради З'їздів млинарів, сприяти хлібному експорту мало б утворення всеросійського хлібного банку. Така ініціатива викликала жваві дискусії та неоднозначну оцінку наміченого проекту. На думку Одеського біржового комітету банк «мало може сприяти впорядкуванню експортної торгівлі борошном» (Одесский биржевой комитет, 1910, с. 276).

У Російській імперії експорт цукру займав перше місце серед вивозу всіх оброблених продуктів. При цьому слід враховувати необмежені можливості країни в розширенні площ посівів цукрового буряку, які було суттєво звужено Брюссельською конвенцією (Російська імперія до неї приєдналася в 1908 р.), що встановила максимум вивозу цукру для Росії по західному кордону.

У зв'язку з цим, Всеросійське товариство цукрозаводчиків (далі – ВТЦ) відмічало, що в той час, як експорт для західноєвропейських країн падав, вивіз до Азії значно зростав (Отчет правления, 1903, с. 243). Товариством додатково розроблялися питання посиленого експорту цукру до Південної Персії, Туреччини, Китаю, Афганістану та європейських держав, що не приєдналися до конвенції (наприклад, Норвегія).

Незважаючи на складні відносини з головними європейськими виробниками цукру, ВТЦ підтримувало постійні ділові контакти з Товариством німецьких цукрозаводчиків та Міжнародним союзом із цукрової статистики аби постійно бути в курсі всіх змін на світовому цукровому ринку (Из деятельности Правления, 1909. *Вестник сахарной промышленности*, 45, с. 609). У серпні 1911 р. Товариство приймало делегацію Синдикату французьких цукрозаводчиків, яка відвідала цукрові заводи Царства Польського, Південно-Західного краю та Харківської губернії (Из деятельности Правления, 1911. *Вестник сахарной промышленности*, 45, с. 600).

ВТЦ постійно зверталося до питання впорядкування вивозу цукру «в Персію, Фінляндію та на світові ринки» (Обзор деятельности, 1908, с. 69). У 1909 р. Товариство отримало від міністерства торгівлі й промисловості звернення щодо надання інформації про фірми, які хотіли б експортувати цукор до Ост-Індії. Цукрозаводчики змушені були надати негативну відповідь, посилаючись на неналежні умови морських перевезень (Всероссийское общество сахарозаводчиков, 1909, с. 332).

Проблеми експорту розглядали і З'їзди гірничопромисловців Півдня Росії. Довгий час питання вивозу мінерального палива ними не порушувалося, що мало об'єктивне підґрунтя. У другій половині XIX ст. для гірничопромисловців першочерговим стояло завдання насичення внутрішнього ринку та витіснення іноземного вугілля з південно-західних та північно-західних портів. Саме до цих проблем і була прикута їхня увага (Отчет председателя, 1885, с. 20). Та й відсутність сильного російського торгового флоту перетворювали завдання експорту вугілля на далеку перспективу. Як зазначав проф. П. І. Фомін «експорт не відігравав особливо суттєвої ролі в житті нашої південної гірничої промисловості» (Фомин, 1924, с. 64).

Наприкінці XIX ст. стрімке зростання продуктивності гірничої та гірничозаводської промисловості Південного економічного району спонукало підприємців до активнішого опрацювання експортного вектору збуту. У 1890 р. гірничопромисловці порушили питання про розвиток торгового флоту на Чорному й Азовському морях, «щоб наше

вугілля могло проникнути до Константинополя» (Фомин, 1908, с. 92). XX з'їзд гірничопромисловців (Харків, 1895 р.) головними країнами можливого експорту своїх товарів назвав Грецію, Туреччину та Румунію. На початку XX ст. з'являються клопотання власників копалень щодо звільнення експортованого вугілля від портових зборів та сприяння з боку консульств і посольств розвитку закордонної торгівлі донецьким вугіллям (Харків, XXVII з'їзд, 1902 р.) (Труды XXVII съезда, 1903, с. 18). На цьому ж з'їзді розпочалася робота над створенням «Акціонерного товариства для вивозу за кордон донецького кам'яного вугілля, коксу й антрациту». Також вивчалися можливості експорту залізної руди й товарів металургійної промисловості.

Екстрений з'їзд гірничопромисловців 1902 р. розглядав проект організації Контори для вивозу мінерального палива через порти Азовського й Чорного морів за кордон. У першу чергу як можливі ринки збуту розглядалися Дунайський та Константинопольський. Для вивчення закордонних ринків гірничопромисловцями було виділено з бюджету організації 10 тис. руб., що не було разовим заходом (Отчет председателя, 1902, с. 9, 11). У звіті голови екстреного з'їзду гірничопромисловців, гірничого інженера В. О. Вагнера (1907 р.) зустрічаємо вказівку на внесення в кошторис поточного року кредиту в розмірі 1 500 руб. на відшкодування витрат із вивчення закордонних портів стосовно можливого експорту гірничозаводських вантажів (Отчет председателя, 1907, с. 16).

Ефективним заходом аналізу іноземних ринків збуту стала участь З'їздів гірничопромисловців у «Плавучій виставці». Вона була організована Російським товариством пароплавання й торгівлі, проходила протягом 1909–1910 рр. Виставку облаштували на одному з найкращих пароплавів «Імператор Микола II», представляла вона близько 60 фірм з річним сумарним обігом 3,5 млрд руб., мала на меті відвідати порти Болгарії, Туреччини, Греції та Єгипту. Радою З'їздів гірничопромисловців на виставці було експоновано особливу вітрину у вигляді підземної частини кам'яновугільної копальні зі зразками товарів гірничої й гірничозаводської промисловості. Інша частина зразків була розсортована по ящиках, які роздавалися відвідувачам. Виставку супроводжував уповноважений від Ради З'їздів – гірничий інженер М. Д. Кречунеско. Інший представник гірничопромисловців – гірничий інженер П. А. Пальчинський – задалегідь до прибуття виставки до того чи іншого порту, знайомив місцевих споживачів з товарами гірничозаводського Півдня. Разом із тим, було налагоджено взаємодію з консулами й дипломатичними представництвами відповідних країн. За визначенням

проф. П. І. Фомина «справа була організована широко й раціонально» (Фомин, 1924, с. 71).

Виставка мала своїм результатом підвищення інтересу до товарів Донбасу й Придніпров'я, надходження численних запитів від торгових фірм Близького Сходу. Навесні 1911 р. З'їзди гірничо-промисловців Півдня Росії отримали замовлення від управління італійських залізниць на поставки пробних партій вугілля. Цей напрям експорту гірничо-промисловці розробляли й далі, сподіваючись, «що донецьке вугілля має шанси отримати поширення на італійському ринку». Того ж року для вивчення особливостей болгарського паливного ринку від З'їздів гірничо-промисловців туди було відправлено інженера М. Д. Кречунеско. Результатом його поїздки стало укладення кількох комерційних угод (Отчет Совета Съезда, 1911, с. 11).

У січні – лютому 1917 р. члени Ради З'їздів гірничо-промисловців приймали в Харкові італійську делегацію на чолі з повноважним міністром короля Італії, маркізом делла Торрето (склад делегації: голова Генуезької торгової палати З. Оберті, голова Мессінської торгової палати Д.-С. Пулейо, голова Римської торгової палати А. Яккаріно, голова Болонської торгової палати Р. Сербароллі та делегати від асоціацій різних галузей італійської промисловості) (Итальянская торгово-промышленная делегация, 1917, с. 15278).

Представники підприємницької корпорації гірничо-промисловців намагалися якомога ширше ознайомити гостей з природними багатствами та економічним потенціалом Донбасу. Підприємці та промисловці обох країн вважали за необхідне налагодження випуску спеціальних збірників про стан розвитку промисловості, ринки збуту й шляхи сполучення, формування єдиного інформаційного простору між країнами без згубного посередництва німецьких фірм, узгодження торгового законодавства між Росією та Італією. Ще раз було наголошено на необхідності поглиблення співпраці між сторонами за участі Російсько-Італійської торгової палати та її харківського відділення на чолі з М. Ф. фон Дітмаром (гірничий інженер, голова Ради З'їздів гірничо-промисловців Півдня Росії).

У березні 1917 р. гірничо-промисловці зустрічали в Харкові французьку торгово-промислову делегацію. Голова Ради З'їздів, гірничий інженер О. І. Фенін у своїй промові відмітив, що Франція, разом зі своїми капіталами принесла в Донбас «непорушну енергію промислових діячів, дух промислової підприємливості, ініціативи й дисципліни» (Французская торгово-промышленная делегация, 1917, с. 15485). Серед заходів, що мали б сприяти експорту, було виділено залізничні проекти, серед них: залізниця Бордо–Марсель і далі через Італію до

Одеси. Така магістраль зв'язала б Францію з українськими аграрними районами та регіонами вугілля й металу. Харківське відділення Російсько-Французької торгової палати розробляло питання сухопутних та морських шляхів сполучення. З усіх можливих варіантів шлях Бордо–Марсель–Маріупольський порт був визнаний найбільш перспективним (Французская торгово-промышленная делегация, 1917, с. 15487).

Активні експортно орієнтовані дії З'їздів гірничо-промисловців Півдня Росії, як виразника інтересів представників важкої промисловості українських губерній, мали свої позитивні результати. Участь Ради З'їздів у міжнародних виставках, співпраця з іноземними делегаціями, вивчення світового ринку сприяло встановленню більш міцних відносин із закордонними партнерами. Уся зібрана інформація була опублікована представницькою корпорацією гірничо-промисловців у вигляді ґрунтовних матеріалів щодо експорту товарів південної гірничої й гірничозаводської промисловості, статистично-економічних описів країн Близького Сходу й Південної Європи.

Центральні торгово-промислові представницькі організації загальноімперського типу (Всеросійські з'їзди біржової торгівлі й сільського господарства, м. Санкт-Петербург; Всеросійські з'їзди представників промисловості й торгівлі, м. Санкт-Петербург) теж енергійно долучалися до питань експорту. У їхніх клопотаннях проблемами зовнішньої торгівлі звучали більш комплексно й масштабно, ніж у зверненнях регіонально-галузевих представницьких об'єднань.

Одним із напрямів своєї роботи визначали захист російського експорту в урядових і громадських установах З'їзди представників біржової торгівлі й сільського господарства. У січні 1908 р. німецьким гандельстагом за узгодженням з Радою З'їздів було скликано в Берліні конференцію для перегляду хлібного контракту для портів Балтійського, Азовського та Чорного морів. У 1911 р. на цей раз у Петербурзі зібрали подібну конференцію для обговорення німецько-нідерландських хлібних контрактів. Рада З'їздів підтримувала постійні зв'язки з Лондонською хліботорговою асоціацією, пильно чатувала інтереси російських підданих у випадку односторонніх змін британцями умов страхування експортерів (Совет Съездов представителей, 1912, с. 284). У такий спосіб З'їзди представників біржової торгівлі намагалися закріпити за собою роль виразника загальних інтересів торгового капіталу в питаннях міжнародного товарообміну.

Рада З'їздів представників промисловості й торгівлі, об'єднуючи переважно промисловий капітал, відзначала, що постійно доводиться відпові-

дати на звернення іноземних торгових палат, консулів і окремих підприємств з приводу цін на різні товари, ринки збуту та умови торгівлі тими чи іншими товарами. Як приклад Рада З'їздів наводила такі випадки: запити з Франції та Австралії про цигарки й тютюн, із Сирії – про вугілля, із Сіаму й Палестини – про рейки й залізо, з Греції – про предмети спорядження для військ, з Болгарії та Сербії – про землеробські знаряддя, з Індії – про рослинні олії, сіль і т. п. (Деятельность Совета Съездов, 1909, с. 25).

З'їзди представників промисловості й торгівлі від імені власників криворізьких копалень порушили клопотання про експорт руд через західний кордон. Це клопотання було задоволено урядовими інстанціями, а З'їзди представників промисловості й торгівлі відзначили «належну підтримку [від уряду] в критичну хвилину для рудного ринку» (Возникновение и деятельность, 1908, с. 26). Рада з'їздів опікувалася й експортом товарів залізобробної промисловості. На скликаній за клопотанням Ради З'їздів нараді при Тарифному комітеті Міністерства фінансів було визнано дочерність пропозицій представницької організації та знижено експортні тарифи для цих видів товарів (Возникновение и деятельность, 1908, с. 26).

З питань експорту скликалися також окремі зібрання експортерів. На початку ХХ ст. відбулося кілька з'їздів експортерів – спеціально підготовлених заходів, де обговорювалися невідкладні питання зовнішньої торгівлі, а зацікавлені особи могли висловити свої міркування, обговорити й узгодити між собою певні моменти, подати спільні звернення до урядових структур. У 1907 р. такий з'їзд проходив в Одесі, який зібрав експортерів не тільки від південноукраїнських, а й румунських міст. Делегатами було висловлено ідею створення Товариства південноросійських експортерів, а також наголошено на необхідності реформування управління портами на засадах широкого самоврядування з правом самооподаткування (Из торговых сфер, 1907, с. 23). Подібний захід відбувся в 1913 р. під час Всеросійської виставки в Києві. Південно-Західний відділ Російської експортної палати зібрав з'їзд з експортної справи. Головну увагу на ньому було зосереджено щодо проблем вітчизняних сільгоспекспортерів та норм торгових договорів з Німеччиною та Австрією (Наша хроника, 1913. *Торгово-промышленный Юг*, 8, с. 61).

Окрім власних дій і заходів, представницькі об'єднання підприємців засновували ще й спеціальні експортні товариства чи то у своєму складі, чи то як окремі структури. За ініціативою Всеросійського товариства цукрозаводчиків було утворено «Київське експортне і торгове товари-

ство» (Кейто), статут якого було затверджено міністерством торгівлі й промисловості 23 червня 1909 р. Як зазначалося в урядовій ухвалі, товариство створювалося для «експортної торгівлі цукром і для внутрішньої торгівлі різними товарами» (Извлечение из отчета, 1910, с. 235). За задумом організаторів, за допомогою товариства самі цукрозаводчики ставали безпосередніми керівниками власної експортної організації.

«Південноросійське товариство внутрішньої та експортної торгівлі антрацитом» (Юрвета) було організовано в 1910 р. за сприяння З'їздів гірничо-промисловців Півдня Росії та Харківського відділення міжнародного банку (Итальянская торгово-промышленная делегация, 1917, с. 15283; Фомин, 1924, с. 67–68). За участі новоствореного товариства було налагоджено регулярне постачання донецького антрациту до Північної Італії (Генуя) та кам'яного вугілля й коксу до Південної Італії (Неаполь) (Труды XXXV съезда, 1910, с. 19).

У 1913 р. був підготовлений статут «Союзу експортерів Приазовського району». До складу союзу мали право увійти всі експортери, біржовики, комісіонери й фрахтові агенти портів Азовського моря. Здійснюючи захист інтересів експорту, Союз мав намір досліджувати умови експорту, клопотати перед урядом, консулами, агентами про покращення вивізної торгівлі, брати участь із представницькими повноваженнями в міжнародних та імперських нарадах з питань експорту (Наша хроника, 1913. *Торгово-промышленный Юг*, 9, с. 82).

Як в офіційних представницьких організаціях капіталу (біржові комітети), так і в приватних об'єднаннях підприємців (галузеві та загальноімперські союзи) питання експорту було не більше, ніж «одним із» численних напрямів, що порушувалися на зібраннях представників торгово-промислового стану. За оцінкою В. Ю. Шимановського експорт у їхній роботі був «суто випадковим і губився в загальній масі питань» (Шимановский & Лейтес, 1913, с. 21). З ускладненням зовнішньої торгівлі та посиленням конкурентної боротьби на міжнародному ринку виникла потреба створення спеціальних експортних організацій.

Спеціальні організації з питань експорту. Зростання економічного потенціалу Російської імперії на початку ХХ ст. позначилося і на вивізній торгівлі – вона стає помітним гравцем у міжнародному товарообміні. У 1907 р. за обсягом зовнішньої торгівлі Росія посідала дев'яте місце в Європі, у 1908 р. – восьме, у 1909 р. – вже сьому позицію (Программа Одесского отделения, 1915, с. 15). Проте структура експорту, співвідношення його фактичного обсягу до реальних можливостей викликало стурбованість фахівців. На економічній

наradі представницьких організацій підприємців було озвучено, що «з такими успіхами [експорту] не можна виходити на світове змагання; з такими економічними силами не можна боротися зі світовими гігантами; тому що *сила не стільки в багатстві, і не стільки в численності, скільки в організації* (курсив наш – І. Ш.)» (Соколовский, 1916, с. 9).

На початку ХХ ст. в Російській імперії виникло кілька спеціальних організацій у вигляді бінаціональних торгових палат – Російсько-Англійська (1908–1916 рр.; як Російсько-Британська палата проіснувала до 1920 р.), Російсько-Бельгійська (1911–1914 рр.), Російсько-Французька (1911–1917 рр.), Російсько-Італійська (1911–1917 рр.), Російсько-Американська (1913–1924 рр.). Палати діяли за принципом двосторонності, забезпечуючи як експорт з Російської імперії до відповідної країни, так і імпорт. Головні завдання цих установ зосереджувалися в площині практичного обслуговування потреб експорту: інформування зацікавлених осіб щодо головних центрів виробництва тих чи інших товарів, цін на них, тарифних та інших експортних умов, сприяння встановленню безпосередніх комерційних контактів між виробниками й споживачами. Торгові палати налагоджували контакти з відповідними іноземними установами й торговими палатами, активно популяризували свою діяльність у власних друкованих органах і спеціалізованих виданнях.

Деякі палати, як, наприклад, Російсько-Бельгійська, помітних ознак діяльності не проявляли. З усіх палат бінарного типу найактивнішою роботою відзначалася Російсько-Англійська торгова палата. Головою Комітету Палати був міністр торгівлі й промисловості В. І. Тімірязев; посадовець часто підкреслював необхідність згуртованості підприємців для загального розвитку продуктивних сил країни, а збільшення експорту вважав питанням, що вимагає «особливої наполегливості» (Русско-английская торговая палата, 1909, с. 395).

Палата мала у своєму складі такі відділи: юридичний, фінансування підприємств, сільськогосподарський і швидкопсувних продуктів, гірничопромисловий, лісовий, митний, а також постійну комісію з потреб золотопромисловості. Відповідно до свого статуту, палата мала своїм завданням всебічне сприяння економічному зближенню Росії та Великої Британії на ґрунті взаємовигідних торгово-промислових інтересів. Реалізуючи цей загальний стратегічний напрям, палата підтримувала постійні зв'язки з російським відділом Лондонської торгової палати. Для обміну думками з торгово-промислових справ влаштовувалися різноманітні конференції, лекції, поїздки до комерційних центрів, конкурси, виставки, відкривалися музеї та

спеціалізовані бібліотеки. Кожен член палати мав право користуватися всіма наявними відомостями торгово-промислового характеру, а також безкоштовно отримував «Вестник Русско-Английской торговой палаты».

На засіданні сільськогосподарського відділу палати в 1912 р. під головуванням графа А. О. Бобринського обговорювалися заходи сприяння прямому експорту до Британії тютюну, який і так надходив на англійський ринок, тільки через німецьких перекупників. Волинські власники тютюнових плантацій наголошували, що їхня продукція не поступається якістю богемському тютюну, а тому висловлювали бажання брати участь у постійних тютюнових виставках у Великій Британії (Русско-английская торговая палата, 1912, с. 339).

Одеське відділення Російсько-Англійської торгової палати, наголошуючи на «доброзичливих почуттях, якими пройнялися обидві країни, взаємних симпатіях, що зміцнилися останнім часом, столітніх торгових відносинах між країнами», пропонувало систематизувати й синхронізувати інформаційну роботу (Деятельность торгово-промышленных организаций, 1912. *Торгово-промышленный Юг*, 5, с. 89). У планах відділення було організувати на Півдні Англійсько-Російський банк, спеціальну арбітражну комісію для посередницького розв'язання спірних питань (Программа Одесского отделения, 1915, с. 21).

Різноманітністю відзначалася робота і Російсько-Італійської торгової палати. Посаду її голови довгий час обіймав член Державної Ради О. С. Єрмолов, який неодноразово підкреслював, що саме діяльність цієї палати поклала початок економічному зближенню Росії та Італії (Чрезвычайное собрание, 1915, с. 45). Палата організовувала й брала безпосередню участь у різноманітних громадських заходах, спрямованих на популяризацію російсько-італійських відносин. Участь у виставкових проектах, як, наприклад, Туринській виставці 1911 р., дала можливість краще дізнатися про Італію з економічної та торгово-промислової точки зору, у свою чергу російський павільйон для італійців, зі слів очевидців, став «певним одкровенням». Представники палати мали намір безпосередньо долучитися до укладання нового торгового договору з Італією, аби розробити найкращі умови для взаємовигідного товарообміну.

Рада З'їздів гірничопромисловців Півдня Росії, за сприяння директора Харківського відділення Міжнародного комерційного банку Л. М. Вургафта, організувала в 1911 р. Харківське відділення Російсько-Італійської торгової палати (Труды XXXVI съезда, 1911, с. 11). Членами від-

ділення стали представники найбільших торгово-промислових організацій та підприємств Харкова.

Спектр питань та запитів, які розглядалися бінарними палатами, дивував уяву. Наприклад, у 1911 р. в Москві відбулося засідання комітету відділення Російсько-Італійської торгової палати під головуванням М. В. Щенкова (Русско-итальянская торговая палата, 1911, с. 86). Італійські фірми цікавив продаж у Росії «фотографічного приладдя, хімічних продуктів і купівля в Росії шовку, яблук і гороху». У свою чергу, російські фірми опікувалися закупівлею спеціального мила для суконних фабрик, продажем сірникової лучини й марлі.

Учасниками засідань бінарних торгових палат часто виступали як російські, так і іноземні високопосадовці. У їхній роботі брали участь посли відповідних країн (італійський посол маркіз Карлотті ді Ріпорбелло), міністри Російської імперії (міністр закордонних справ, гофмейстер С. Д. Сазонов), члени Державної Ради (М. М. Покровський, В. І. Тімірязєв) та інші вищі чиновники (Чрезвычайное собрание, 1915, с. 45).

За межами Російської імперії теж були створені торгові палати, які мали своїм завданням розвиток торгівлі з країнами-партнерами. До таких установ належала Російська торгова палата в Парижі (1900–1924 рр.) та Російський торговий комітет у Константинополі. Останній був заснований у 1913 р., складався з російських та іноземних підданих, очолив його російський генеральний консул у Константинополі. На щотижневих зібраннях комітету аналізувався стан місцевих ринків, поточні економічні питання Туреччини, комерційні пропозиції та запити приватних фірм. Крім того, були організовані Російська торгова палата в Олександрії (1902–1905 рр., Єгипет) та Російська торгова палата в Шанхаї (1917–1937 рр., Китай) (Федотов, 2009, с. 38).

Прикметним є той факт, що спеціальних експортно-імпорتنих структур для організації товарообігу з найвпливовішим для Росії імпортером – Німеччиною (70 % всього імпорту, дані за 1900 р.) – не було створено. Експорт Росії до Німеччини в 1900 р. становив майже 24 % від загального вивозу, у 1911 р. – близько 31 % (Довнар-Запольский, 1914, с. 7). У 1906 р. було здійснено спробу організувати Російську торгову палату в Берліні, проте задум зазнав фіаско через відсутність належної кількості російських купців у Берліні. Засновники обмежились створенням відповідного комітету. Усе, вочевидь, через те, що Німеччиною було скрупульозно розроблено власну експортну стратегію. Цю тезу підтверджували і вітчизняні підприємці. Так, у вересні 1918 р. в Харкові відбувся раут на честь представників промисловості й торгівлі

Вюртемберга (Німеччина), на якому голова Ради З'їздів гірничопромисловців Півдня Росії М. Ф. фон Дітмар наголосив: «Нам вкрай потрібні наступні три речі, яких у вас в Німеччині так багато – це: любов до вітчизни, усвідомлення обов'язку і працелюбність. Але, на жаль, ці предмети не вивозять з чужих країн і ніякими заохочувальними митами такого вивозу зробити не можна. Ці предмети слід зростити в самому народі, тому всю нашу енергію й усю працю ми спрямуємо в бік насадження в нашому народі таких якостей, які стануть основою його подальшого громадянського, економічного та державного життя, а допоки... допоки ви нам будете привозити гудзики, намистини, лінійки, чорнила, олівці, машини та інші матеріальні предмети, а ви від нас будете вивозити хліб, руди, харчові продукти... дуже буде схоже на торгівлю з колоніями Південної Африки» (Речь председателя, 1918, с. 16618).

Досить великим був також вплив німецьких посередницьких фірм, які виступали з'єднувальною ланкою між Росією та іншими країнами Європи. Професор М. В. Довнар-Запольський наводив такий сумний приклад: Німеччина примудрялася російську сировину завозити знову до Росії після невеличкої переробки (нелущений горох з Росії до Німеччини, лущений – з Німеччини до Росії) (Довнар-Запольский, 1914, с. 21). Суттєву небезпеку для економіки Російської імперії становило те, що Німеччина домінувала на російському внутрішньому ринку в дуже важливий період, коли формувалася структура зовнішньої торгівлі, визначалися принципи й канони торгових відносин, і все це відбувалося в інтересах німецької економіки.

Бінарні торгово-промислові палати та палати, створені за межами Російської імперії, курирували тільки певний двосторонній напрям торгівлі. Їхня робота значно пожвалювала торгові зв'язки імперії з відповідними країнами, проте стрімке розширення обсягу світового ринку вимагало єдиного координаційного центру, який би узгоджував усі розрізнені інтереси експортерів, уособлював у собі центральну громадсько-урядову структуру захисту інтересів експорту Російської імперії. Саме такою установою стала Російська експортна палата.

Російська експортна палата – головний координаційний центр зовнішньої торгівлі. Черговим проявом самоорганізації підприємницьких кіл у їхній тісній взаємодії з державними органами влади стали внутрішні торгові палати: Слов'янська торгова палата (1908–1914 рр.), Російська експортна палата (1910–1918 рр.), Всеросійська сільськогосподарська палата (1912–1918 рр.), Російська імпортна палата (1917–1918 рр.). Усі вони так чи інакше сприяли розвит-

ку двосторонніх економічних відносин, захищали інтереси російських підданих, діяли задля економічного зближення Російської імперії з іншими країнами. Діяльність тільки однієї з них – Російської експортної палати – була повністю зосереджена на питаннях експорту, а її сутність, форми й зміст роботи стали реалізацією усіх напрацьованих до цього знань і досвіду в експортних відносинах.

Російська експортна палата (далі – РЕП) розпочала свою роботу в лютому 1911 р., її головне завдання було зосереджено довкола теоретичного вивчення та практичного здійснення експорту. У своєму поданні до Ради Міністрів Міністерство торгівлі й промисловості зазначало, що «наша вивозна торгівля несе значні накладні витрати, зовсім невірничі й знаходиться в залежності від іноземних посередників, адже відсутня належна організація експортної торгівлі» (Хроника, 1910, с. 9).

Відповідно до Найвище затвердженого «Положення про Російську експортну палату» (29 грудня 1910 р.) до її компетенції належало: докладне вивчення експортної справи; сприяння особам і установам щодо розвитку експорту та його організації на правильних засадах (заснування спеціальних товариств з експортних справ тощо); подання до державних установ клопотань щодо потреб експорту; підготовка матеріалів з експортних питань на запити уряду, громадських установ та приватних осіб; систематизація та поширення статистичних даних, організація читань, видання спеціальної літератури з питань експорту; організація з'їздів, торгово-промислових музеїв і виставок, участь у закордонних виставках; представництво в комісіях, нарадах і з'їздах, на яких обговорювалися проблеми експорту; розробка питань, що стосуються стандартів російських товарів, встановлення російських торгових марок на закордонних ринках, а також міжнародний арбітраж (Хроника, 1910, с. 9).

Новостворена палата знаходилася у віданні Міністерства торгівлі й промисловості, розташовувалася в Петербурзі на Дворцовій площі. Очолював РЕП член Державної Ради, шталмейстер Василь Ілліч Денисов (з 1916 р. – Є. С. Каратигін). Члени палати поділялися на дійсних членів і членів-«сореєвнотелів» (Хроника, 1911, с. 16). До числа дійсних членів РЕП належали представники земств, міст, залізниць, пароплавних товариств, банків, окремих експортерів та державних відомств (міністерства торгівлі й промисловості, міністерства фінансів, головного управління землеоблаштування й землеробства, головного управління повітів). У зв'язку з наявністю останньої категорії членів, палата мала характер напівурядової-напівгромадської установи. Таке поєднання в одній організації гро-

мадських представників та офіційних осіб мало, за задумом засновників, підвищити результативність діяльності цієї установи, сформуванню загальнодержавну позицію в питаннях експорту (тобто узгодити регіональні й галузеві інтереси, властиві різним видам представницьких організацій підприємців).

На 1 січня 1912 р. до складу палати, окрім представників відомств, входили: 91 земство (102 представника); 94 громадські організації (ради з'їздів, біржові комітети, сільськогосподарські товариства, 121 представник); 21 учасник об'єднаної групи (залізниці, кредитні, пароплавні й кооперативні установи, 24 представника) (Годичное собрание, 1912, с. 83). Бюджет організації складав близько 40 тис. руб. (на 1912 р.). Як зазначав голова РЕП В. І. Денисов, «за зростаючою кількістю членів видно, що Палата все більше і більше привертає до себе співчуття громадських і торгово-промислових сфер» (Деятельность Совета и Комитета Палаты, 1913, с. 240). На щорічному зібранні Ради РЕП у червні 1913 р. наводилося таке порівняння: експортна організація в Швеції була відкрита в 1887 р. і за 25 років своєї роботи нараховувала 950 членів, у той час як усього за два роки РЕП мала їх вже 700 (Деятельность Совета и Комитета Палаты, 1913, с. 240).

Важливою формою роботи РЕП було співробітництво з різними представницькими організаціями підприємців. Уже в грудні 1911 р. Комітет РЕП повідомив Раду З'їздів представників промисловості й торгівлі Півдня Росії (м. Одеса) про свою повну готовність до спільної роботи щодо врегулювання торгово-промислових відносин на закордонних ринках і запросив представника «Південних З'їздів» на найближче засідання Палати (Хроника наших съездов, 1911, с. 86). РЕП часто надсилала запити до регіональних і галузевих представницьких організацій підприємців щодо надання фактичних даних, необхідних для аналізу експортних операцій (розмір фрахтів на іноземні судна, ціни на закордонних ринках на певні товари тощо).

Розподіл функцій РЕП за відділами (хліботорговий, борошномельний, лісовий, швидкопсувних продуктів, м'ясопромисловий, кустарної промисловості, транспортний, фінансово-страховий, кооперативний та ін.) сучасниками трактувався як формування своєрідних союзів експортерів певних галузей вивізної торгівлі, рішення ж усіх цих відділів «проходили крізь фільтр виконавчого органу – Комітету РЕП, який встановлював цензуру цих рішень з точки зору загальнодержавних інтересів і координування потреб інших галузей експорту» (Шимановский & Лейтес, 1913, с. 25).

У якості допоміжних органів РЕП мала спеціальні бюро (довідкове, видавниче, залізничне),

спеціалізовану бібліотеку з питань експорту, відділ експертизи товарів. Тільки за шість місяців 1913 р. довідкове бюро видало 4410 довідок на запити експортерів (Деятельность Совета и Комитета Палаты, 1913, с. 242). Палата мала власний друкований орган «Русский экспорт», у якому рубрика «Текущие запросы русского экспорта» друкувалася чотирма мовами (німецька, французька, англійська, російська) (Текущие запросы, 1911, с. 86). У 1915 р. при Палаті було засновано курси з експортної справи, організовано відділ торгових посередників (Хроника деятельности, 1915, с. 88).

РЕП формувала «музей зразків» як постійну експозицію «сільськогосподарських і промислових багатств» (Музей образцов, 1913, с. 244). За задумом, музей мав виконувати функцію торгового представництва в столиці, оскільки кожен виробник, який орендував у ньому місце, міг надавати відвідувачам усі відомості та роз'яснення. Комісійний відділ при музеї, у свою чергу, сприяв оформленню замовлень і укладанню торгових угод. Таким чином, музей зразків був своєрідною експортною конторою, де кожен експортер мав можливість мати на головній вулиці країни – Невському проспекті – своє мініатюрне представництво.

РЕП мала і територіальні представництва: далекосхідний, середньосхідний, близькосхідний відділи, фінляндська комісія, відділення у Києві (Південно-Західне), Рибінську, Кременчуці, Ново-Миколаївську, Читі, Вільно (Північно-Західне), а також представництва за кордоном (агенції в портових і столичних містах, Брюссельське відділення).

Починаючи з 1913 р. РЕП намагалася реалізувати свій проект щодо заснування за кордоном так званих «торгових подвір'їв». Одним із перших таке подвір'я було відкрито в м. Софія (Болгарія) разом з одночасним заснуванням тут відділення Палати. За задумом, подвір'я мало відкрити постійний торговий музей зразків російських експортних товарів, організувати довідкове бюро з питань російсько-болгарської торгівлі та бібліотеку, проводити виставки, утримувати штат досвідчених комівоєжерів для поширення російських товарів, мати кімнати для перебування російських комерсантів та здійснювати інші дії суто практичного характеру (Наша хроника, 1913. *Торгово-промышленный Юг*, 12, с. 55). Запланована на 1914 р. виставка в Мальме (Швеція) мала сприяти організації торгових подвір'їв у країнах Балтії (Из деятельности Комитета Палаты, 1913, с. 187).

Участь у виставках була безпосереднім завданням РЕП. Восени 1913 р. проходила виставка, прилегла до чорноморського узбережжя регіонів – «Російська Рів'єра». Стенд РЕП представляв колекцію найновіших вдосконалень пакування то-

варів, переважно для транспортування ягід, фруктів, вина, квітів, яка вже була премійована на виставці в Парижі. Були експоновані економні упаковки (розбірні ящики, залізні бочки, що згортали-ся в трубку тощо), пакування, які після пересилки могли бути використані в домашньому господарстві (несесери, баули тощо), нові пакувальні матеріали (гофрований папір, водонепроникний папір) (Виставки, 1913, с. 299).

На українських землях діяло два відділення РЕП: у Кременчуці та Києві. Одним із перших почало свою роботу Кременчуцьке відділення РЕП (голова правління М. І. Німець). Уже в серпні 1911 р. відділення підготувало клопотання щодо експорту висівку і продукції тваринництва (Кременчугское отделение, 1911, с. 112). У 1914 р. відділення склало доповідну записку щодо експорту лікарських трав, наголошуючи, що саме Полтавська губернія є місцем зосередження цілющих рослин (Деятельность Комитета Палаты, 1914, с. 113).

У 1912 р. в Києві в присутності голови РЕП, київського губернатора, представників цукрозаводчиків, банків, торгівлі й промисловості було відкрито Південно-Західне відділення (голова відділення проф. М. В. Довнар-Запольський). На першому ж зібранні було організовано довідкове бюро, галузеві секції, обрано 24 члени правління цього відділення (Деятельность торгово-промышленных организаций, 1912. *Торгово-промышленный Юг*, 6, с. 84). Науковий підхід у роботі відділення, заданий його головою, простежувався в усьому. Так, навесні 1912 р. Південно-Західне відділення організувало особливу нараду з питань хлібної статистики в Південно-Західному краї. Для участі в його роботі було запрошено професорів статистики К. Г. Воблого, О. О. Русова, А. І. Ярошевича, а також представника київського союзу установ дрібного кредиту О. О. Беретті, старшого агента Південно-Західної залізниці П. М. Андреева та «інших спеціалістів і знаючих осіб» (Юго-Западное отделение, 1912, с. 170). Учасники засідання дійшли думки, що статистичні відомості варто збирати дванадцять разів на рік, окрім цього, провести анкетне опитування щодо раціональної організації хлібно-торгової статистики, запровадити окрему посаду губернських і повітових статистиків.

Увесь інформативний матеріал із вивчення закордонних ринків, який накопичився в РЕП, став у нагоді не тільки в питаннях зовнішньої торгівлі, а й зовнішньої політики. Йдеться про двосторонні торгові угоди, підписання яких стало важким випробуванням для Російської імперії на початку ХХ ст. Торговий договір Росії з Північно-Американськими Сполученими Штатами неодноразово обговорювався на засіданнях палати. Всебічному аналізу

був підданий товарообмін між країнами, окреслено напрями вивчення експортних операцій та реалізації стратегічного завдання щодо максимального захисту інтересів власного експорту (Хроника, 1913, с. 54).

Питанням особливої складності для Російської імперії виявилася підготовка російсько-німецького торгового договору. До роботи над переглядом торгового договору з Німеччиною РЕП долучилася наприкінці 1911 р. У її підпорядкуванні було створено спеціальну комісію, головував у ній сам Денисов, до складу входили член Державної Ради Ф. В. Стахеев, член Державної Думи М. І. Антонов, голова Північного сільськогосподарського товариства М. М. Зворикін, заступник голови Московського товариства сільського господарства І. П. Демидов, професор М. І. Туган-Барановський та професор, барон Б. Е. Нольде (Президиум отделов, 1912, с. 2).

У протоколі комісії наголошувалося, що вона не обмежуватиметься тільки своїми зусиллями і не буде йти «тільки кабінетним шляхом, а, навпаки, – бажає розсунути межі своєї роботи значно ширше, аби надати можливість будь-якій установі та будь-якій організації внести в цю роботу свіжий струмінь досвіду й практики» (К пересмотру, 1911, с. 80). Теоретичні аспекти знайшли своє відображення в друкованих працях комісії, а питання практики було вирішено узгодити на обласних з'їздах з питань експорту. За задумом РЕП ці заходи мали висвітлити експортні операції в їхньому регіональному баченні. Обласні з'їзди з питань експорту, які відбулися протягом 1913–1914 рр., були скликані в найбільш важливих економічних центрах Російської імперії – Харкові, Києві та Вільно. Учасники всіх крайових з'їздів підтримували тезу, що необхідно досягти економічної незалежності від Німеччини на випадок політичних ускладнень і припинення добросусідських відносин. На думку делегатів, варто було наполегливо працювати над збільшенням обсягів вивозу в інші країни. Теорія економічної науки завжди застерігала від моноспрямованості експорту.

Таке широке громадське обговорення зовнішньої торгівлі та зовнішньої політики загалом саме по собі було неординарним явищем для Російської імперії. Вперше науковці, делегати від представницьких організацій підприємців і навіть селянських господарств, які брали участь у крайових з'їздах, були залучені до розробки питань такого рівня державної ваги, а уряд у своїх подальших діях прагнув мати підтримку громадськості.

Таким чином, питання експорту згуртували підприємницькі організації до спільної роботи, спонукали до злагоджених організаційних дій і заходів, хоч і об'єктивно часто проявлялися різні

галузеві та регіональні бачення пріоритетів у зовнішній торгівлі. У цілому, усі економічні організації склали розвинену, переплетену мережу. Найактивніші об'єднання виступали дійсними членами один одного: бінарні торгові палати – територіальних і галузевих організацій, ті, у свою чергу, загальноімперських об'єднань підприємців і т. п. (Дитмар, 1900, с. 21). Із цього приводу РЕП затвердила спеціальне рішення щодо бажаності координувати свою роботу із Сільськогосподарською палатою, Всеросійськими з'їздами представників біржової торгівлі й сільського господарства, Російсько-Англійською торговою палатою та «іншими громадськими організаціями» (Деятельность комитета, 1916, с. 75).

Таким чином, Російська експортна палата стала завершальним акордом усієї системи захисту інтересів експорту. Як зазначав голова РЕП Є. С. Каратигін, «саме існування Експортної палати свідчить, що усвідомлення необхідності організованості вже має місце в культурних прощарках представників торгівлі. Експортна палата є не аморфним, а кристалізованим економічним організмом» (Перспективы деятельности, 1916, с. 52).

Результати. Економічні показники Російської імперії кінця XIX – початку XX ст. свідчили, що експорт – це систематична, невпинна робота над організацією та оптимізацією вивозу, постійний перехід від одних методів взаємодії до інших відповідно до тактики конкуруючих країн, від одних організаційних форм до більш досконалих і економічно доцільних.

Як і будь-який інший напрям соціально-економічного розвитку, інституціональне обслуговування питань експорту спочатку було складовою роботи державних органів загального торгово-промислового спрямування та додатковим обов'язком дипломатичних представництв. З ускладненням зовнішньоторгових операцій, посиленням конкуренції на міжнародному ринку та певним насиченням внутрішнього – проблема експорту стає спеціальним сегментом роботи офіційних та приватних представницьких організацій (галузевого, регіонального та загальноімперського рівнів). На початку XX ст. експортна торгівля остаточно виділилася в окремий вид економічної діяльності, свідченням чого стало виникнення кількох бінаціональних торгових палат, формування російських торгових представництв за кордоном та утворення Російської експортної палати. Остання в організаційному плані завершила таку строкату й неоднорідну структуру організацій сприяння зовнішній торгівлі в Російській імперії, стала свідченням визнання на державному рівні важливості вивізної торгівлі не тільки для економічного розвитку кра-

їни, а й для її політичного іміджу та міжнародного авторитету.

Обговорення. Одним із сучасних механізмів реалізації експортних завдань є Торгово-промислова палата України, що була створена 1997 р. Вона є членом міжнародних представницьких структур (Міжнародна торгова палата, Всесвітня федерація палат, Асоціація торгово-промислових палат Європи), має свої філії у провідних країнах світу, підтримує створення бінарних торгово-промислових палат (українсько-ізраїльська торгово-промислова палата, торгово-промислова палата Італії в Україні). Двостороннє співробітництво з іншими країнами реалізується спеціальними секціями Торгово-промислової палати України.

Серед науковців та економістів-практиків і досі тривають дискусії щодо доцільності існування Торгово-промислової палати України, адже дехто сприймає її виключно як радянський рудимент. Завданням сучасності як раз і є взяти найкраще з національного історичного досвіду та розвивати торгово-промислову палату на апробованих засадах світової торгівлі. Події останніх років засвідчили, що міжнародні партнери готові до активної

економічної взаємодії з українським бізнесом у традиційних європейських формах – у жовтні 2015 р. за участі Прем'єр-міністра України та Канцлера Німеччини відбулося підписання угоди про створення німецько-української торгово-промислової палати. Новостворена організація має сприяти покращенню інвестиційного клімату в Україні, активному залученню представників українського підприємництва до європейських бізнес-ініціатив.

Висновки. Спеціальні експортні структури й бінарні торгові палати на сьогодні є найбільш утвердженими у світовій практиці механізмами діалогу влади й бізнесу. Діючи у відповідності до відомого прислів'я, що «сила суспільства є завжди силою держави», вони сприяють досягненню значних результатів у розвитку і економіки, і громадянського суспільства.

Подяки. Автор висловлює подяку за професіоналізм співробітникам Харківської державної наукової бібліотеки ім. В. Г. Короленка, Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського, Центрального державного історичного архіву України в м. Києві.

Бібліографічні посилання

34-я сессия Совета по делам Съездов мукомолов, 1908. *Промышленность и торговля*, 3, 193–194.

37-я сессия Совета Съездов мукомолов, 1908. *Промышленность и торговля*, 23, 624.

Возникновение и деятельность нашей организации, 1908. *Промышленность и торговля*, 1, 23–31.

Всероссийское общество сахарозаводчиков, 1909. *Промышленность и торговля*, 5, 332.

Выставки, 1913. *Русский экспорт*, 10–11, 299.

Годичное собрание членов экспортной палаты, 1912. *Торгово-промышленный Юг*, 10, 83.

Деятельность Комитета Палаты, 1914. *Русский экспорт*, 3, 113–114.

Деятельность комитета, 1916. *Русский экспорт*, 3, 74–75.

Деятельность Совета и Комитета Палаты, 1913. *Русский экспорт*, 7–8, 240–244.

Деятельность Совета Съездов представителей промышленности и торговли за 1908 г., 1909. *Промышленность и торговля*, 1, 21–26.

Деятельность торгово-промышленных организаций, 1912. *Торгово-промышленный Юг*, 5, 89–90.

Деятельность торгово-промышленных организаций, 1912. *Торгово-промышленный Юг*, 6, 80–84.

Дитмар, Н. Ф., 1900. *V съезд горнопромышленников Царства Польского (Отчет Совету съезда горнопромышленников Юга России горн. инж. Н. Ф. фон Дитмара)*. Харьков: Типография Зильберберг.

Довнар-Запольский, М., 1914. *Русский вывоз и мировой рынок*. Киев: Типография И. И. Чоколова.

Доклад комиссии XXIX съезду горнопромышленников Юга России, 1905. Харьков: Типография и литография М. Зильберберг и С-вья.

Екатеринославский биржевой комитет, 1909. *Промышленность и торговля*, 6, 398.

Значение экспортных организаций для развития внешней торговли, 1914. *Русский экспорт*, 1–2, 13–14.

Из деятельности Комитета Палаты, 1913. *Русский экспорт*, 506, 187.

Из деятельности Правления Всероссийского общества сахарозаводчиков, 1909. *Вестник сахарной промышленности*, 45, 606–611.

Из деятельности Правления Всероссийского общества сахарозаводчиков, 1911. *Вестник сахарной промышленности*, 45, 598–603.

Из деятельности Правления Всероссийского общества сахарозаводчиков, 1912. *Вестник сахарной промышленности*, 18, 666–670.

Из торговых сфер, 1907. *Торгово-промышленная Россия*, 13, 23.

Извлечение из отчета Правления Всероссийского общества сахарозаводчиков за 1909 г., 1910. *Вестник сахарной промышленности*, 8, 227–237.

Итальянская торгово-промышленная делегация в г. Харькове, 1917. *Горно-заводское дело*, 6, 15278–15284.

К вопросу о закрытии Дарданелл, 1912. *Торгово-промышленный Юг*, 11, 66–68.

К пересмотру торгового договора с Германией, 1911. *Русский экспорт*, 2–3, 79–83.

- Кременчугское отделение, 1911. *Русский экспорт*, 2–3, 112–113.
- Музей образцов при Российской экспортной палате, 1913. *Русский экспорт*, 7–8, 244–245.
- Наша хроника, 1913. *Торгово-промышленный Юг*, 12, 54–55.
- Наша хроника, 1913. *Торгово-промышленный Юг*, 8, 61.
- Наша хроника, 1913. *Торгово-промышленный Юг*, 9, 82.
- Николаевский биржевой комитет, 1908. *Промышленность и торговля*, 16, 218.
- Николаевский биржевой комитет, 1908. *Промышленность и торговля*, 22, 559.
- Обзор деятельности Правления Всероссийского общества сахарозаводчиков в 1907 г., 1908. *Промышленность и торговля*, 1, 69.
- Одесская биржа, 1912. *Промышленность и торговля*, 12, 678–679.
- Одесский биржевой комитет, 1910. *Промышленность и торговля*, 4, 276.
- Отчет правления Всероссийского общества сахарозаводчиков за 1902 г., 1903. *Вестник сахарной промышленности*, 6, 243–248.
- Отчет председателя X съезда горнопромышленников Юга России, горного инженера Е. Таскина*, 1885. Харьков: Типография газеты «Южный край».
- Отчет председателя экстренного съезда горнопромышленников Юга России В. А. Вагнера*, 1907. Харьков: Типография Б. Бенгис.
- Отчет председателя экстренного съезда горнопромышленников Юга России горного инженера И. И. Зеленцова*, 1902. Харьков: Типография и Литография М. Зильберберг и С-вья.
- Отчет Совета Съезда XXXVI съезду горнопромышленников Юга России за 1910–1911 отчетный год*, 1911. Харьков: Типография Б. Бенгис.
- Первый Южно-русский торгово-промышленный съезд, 1910. *Промышленность и торговля*, 23, 616–618.
- Перспективы деятельности Российской экспортной палаты, 1916. *Русский экспорт*, 3, 46–52.
- Президиум отделов и комиссий палаты, 1912. *Русский экспорт*, 4–5, 2.
- Программа Одесского отделения русско-английской торговой палаты, 1915. *Торгово-промышленный Юг*, 10, 15–22.
- Реєнт, О. П. та Сердюк, О. В., 2018. *Торговельний баланс України на початку ХХ ст.* Київ: Інститут історії України.
- Реєнт, О. П. та Сердюк, О. В., 2011. *Сільське господарство України і світовий продовольчий ринок (1861–1914 рр.)*. Київ: Інститут історії України НАН України.
- Резолюції высочайше разрешенного торгово-промышленного съезда*, 1883. Санкт-Петербург: Типография А. С. Суворина.
- Речь председателя Совета Съезда горнопромышленников Юга России Н. Ф. фон Дитмара на рауте в честь представителей промышленности и торговли Вюртемберга в Харькове 9 сентября 1918 г., 1918. *Горно-заводское дело*, 11–12, 16617–16618.
- Русская мука на мировом рынке, 1909. *Промышленность и торговля*, 3, 1.
- Русско-английская торговая палата, 1909. *Промышленность и торговля*, 6, 395–396.
- Русско-английская торговая палата, 1912. *Промышленность и торговля*, 6, 339.
- Русско-итальянская торговая палата, 1911. *Торгово-промышленный Юг*, 1, 86.
- Совет Съезда мукомолов, 1908. *Промышленность и торговля*, 18, 318.
- Совет Съездов представителей биржевой торговли и сельского хозяйства, 1912. *Промышленность и торговля*, 5, 284.
- Совещание по вопросу о ближневосточном экспорте с участием командированной Министерством торговли и промышленности комиссии на Ближний Восток для изучения ближневосточных рынков, 1912. *Торгово-промышленный Юг*, 5, 69–88.
- Соколовский, С. И., 1916. *Экономическая политика Юга России*. Одесса: Типография А. М. Швейцера.
- Съезд представителей биржевых комитетов Юга России, 1909. *Промышленность и торговля*, 10, 637.
- Съезды мукомолов, 1908. *Промышленность и торговля*, 13, 51–52.
- Текущие запросы русского экспорта, 1911. *Русский экспорт*, 2–3, 86.
- Третий Всероссийский съезд представителей биржевой торговли и сельского хозяйства, 1909. *Промышленность и торговля*, 4, 271–273.
- Труды XXVII съезда горнопромышленников Юга России*, 1903. Т. 1. Харьков: Типография и Литография М. Зильберберг и С-вья.
- Труды высочайше разрешенного торгово-промышленного съезда, созванного Обществом для содействия русской промышленности и торговле, в Москве, в июле 1882 г.*, 1883. Санкт-Петербург: Типография А. С. Суворина.
- Труды высочайше учрежденного Всероссийского торгово-промышленного съезда 1896 г. в Нижнем Новгороде*, 1897. Т. 1. Санкт-Петербург: Типография В. Киршбаума.
- Труды общества для содействия русской промышленности и торговле*, 1873. Ч. 3. Санкт-Петербург: Типография И. И. Глазунова.
- Труды общества для содействия русской промышленности и торговле*, 1874. Ч. 5. Санкт-Петербург: Типография И. И. Глазунова.
- Труды общества для содействия русской промышленности и торговле*, 1887. Ч. 18. Санкт-Петербург: Типография А. С. Суворина.
- Труды XXXV съезда горнопромышленников Юга России*, 1910. Т. 2. Харьков: Типография Б. Бенгис.
- Труды XXXVI съезда горнопромышленников Юга России*, 1911. Т. 2. Харьков: Типография Б. Бенгис.

Устав консульский, 1887. *Свод законов Российской империи*. Т. 11, ч. 2. Санкт-Петербург: Государственная типография.

Федотов, В. И., 2009. *Развитие института российских торгово-промышленных палат: XX – начало XXI вв.*: автореф. дисс... д. и. н. 07.00.02 «Отечественная история». Саратов.

Фомин, П. И., 1908. *Краткий очерк истории съездов горнопромышленников Юга России*. Харьков: Типография и Литография М. Зильберберг и С-вья.

Фомин, П. И., 1924. *Горная и горнозаводская промышленность Юга России*. Т. 2. Харьков: Издательство «Хозяйство Донбасса».

Французская торгово-промышленная делегация в г. Харькове, 1917. *Горно-заводское дело*, 10, 15484–15487.

Херсонский биржевой комитет, 1908. *Промышленность и торговля*, 14, 117.

Хроника деятельности Российской экспортной палаты, 1915. *Русский экспорт*, 6, 87–88.

Хроника наших съездов, 1911. *Торгово-промышленный Юг*, 1, 86.

Хроника, 1910. *Экономист России*, 46, 9.

Хроника, 1911. *Экономист России*, 4, 16.

Хроника, 1913. *Торгово-промышленный Юг*, 23, 54.

Чрезвычайное собрание русско-итальянской палаты, 1915. *Торгово-промышленный Юг*, 11, 45–46.

Шандра, І. О., 2016. *Представницькі організації буржуазії українських губерній (1861–1919 рр.)*: монографія. Харків: Майдан.

Шимановский, В. Ю. и Лейтес, К. С., 1913. *Правительственные учреждения и организации, обслуживающие в России и Германии вопросы экспорта*. Санкт-Петербург: Типография Редакции периодических изданий министерства финансов.

Экспортные союзы за границей, 1914. *Русский экспорт*, 4, 128–132.

Юго-Западное отделение, 1912. *Русский экспорт*, Киев 4–5, 168–170.

References

34-aya sessiya Soveta po delam Syezdov mukomolov [34th session of the Council on the affairs of the congresses of flour mills], 1908. *Promyshlennost i trgovlia [Industry and Trade]*, 3, 193–194 (in Russian).

37-aya sessiya Soveta Syezdov mukomolov [37th session of the Council of the congresses of flour mills], 1908. *Promyshlennost i trgovlia [Industry and Trade]*, 23, 624 (in Russian).

Chrezvychaynoye sobraniye russko-italyanskoy palaty [Extraordinary meeting of the Russian-Italian Chamber], 1915. *Torgovo-promyshlennyy Yug [Industrial and Commercial South]*, 11, 45–46 (in Russian).

Deyatelnost komiteta [Activities of the Committee], 1916. *Russkiy eksport [Russian Exports]*, 3, 74–75 (in Russian).

Deyatelnost Komiteta Palaty [Activities of the Committee of the Chamber], 1914. *Russkiy eksport [Russian Exports]*, 3, 113–114 (in Russian).

Deyatelnost Soveta i Komiteta Palaty [Activities of the Council and the Committee of the Chamber], 1913. *Russkiy eksport [Russian Exports]*, 7–8, 240–244 (in Russian).

Deyatelnost Soveta Syezdov predstaviteley promyshlennosti i trgovli za 1908 g. [Activity of the Council of Congresses of Representatives of Industry and Trade for 1908], 1909. *Promyshlennost i trgovlia [Industry and Trade]*, 1, 21–26 (in Russian).

Deyatelnost torгово-promyshlennykh organizatsiy [Activities of trade and industrial organizations], 1912. *Torgovo-promyshlennyy Yug [Industrial and Commercial South]*, 5, 89–90 (in Russian).

Deyatelnost torгово-promyshlennykh organizatsiy [Activities of trade and industrial organizations], 1912. *Torgovo-promyshlennyy Yug [Industrial and Commercial South]*, 6, 80–84 (in Russian).

Ditmar, N. F., 1900. *V syezd gornopromyshlennikov Tsarstva Polskogo (Otchet Sovetu syezda gornopromyshlennikov Yuga Rossii gorn. inzh. N. F. fon*

Ditmara) [V Congress of Mining Industries of the Kingdom of Poland (Report to the Council of the Congress of Miners of the South of Russia, the engineer N. F. von Ditmar)]. Kharkov: Tipografiya Zilberberg (in Russian).

Doklad komissii XXIX syezdu gornopromyshlennikov Yuga Rossii [Report of the XXIX Congress Commission of South-Russia Miners], 1905. Kharkov: Tipografiya i litografiya M. Zilberberg i S-vya (in Russian).

Dovnar-Zapolskiy, M., 1914. *Russkiy vyvoz i mirovoy rynek [Russian export and world market]*. Kiyev: Tipografiya I. I. Chokolova (in Russian).

Eksportnyye soyuzы za granitsey [Export Unions overseas], 1914. *Russkiy eksport [Russian Exports]*, 4, 128–132 (in Russian).

Fedotov, V. I., 2009. *Razvitiye instituta rossiyskikh torгово-promyshlennykh palat: XX – nachalo XXI vv. [Development of the Institute of Russian Chambers of Commerce and Industry: XX – early XXI centuries]*: avtoref. diss... d. i. n. 07.00.02 «Otechestvennaya istoriya». Saratov (in Russian).

Fomin, P. I., 1908. *Kratkiy ocherk istorii syezdov gornopromyshlennikov Yuga Rossii [A brief outline of the history of congresses of mining industry in the South of Russia]*. Kharkov: Tipografiya i Litografiya M. Zilberberg i S-vya (in Russian).

Fomin, P. I., 1924. *Gornaya i gornozavodskaya promyshlennost Yuga Rossii [Mining and Metallurgical Industries of the South of Russia]*. Т. 2. Kharkov: Izdatelstvo «Khoziaystvo Donbassa» (in Russian).

Frantsuzskaya torгово-promyshlennaya delegatsiya v g. Kharkove [French Trade and Industry Delegation in Kharkiv], 1917. *Gorno-zavodskoye delo [Mining and Factory Business]*, 10, 15484–15487 (in Russian).

Godichnoye sobraniye chlenov eksportnoy palaty [Annual meeting of members of the Export Chamber], 1912. *Torgovo-promyshlennyy Yug [Industrial and Commercial South]*, 10, 83 (in Russian).

- Italyanskaya torgovo-promyshlennaya delegatsiya v g. Kharkove [Italian Trade and Industry Delegation in Kharkiv], 1917. *Gorno-zavodskoye delo [Mining and Factory Business]*, 6, 15278–15284 (in Russian).
- Iz deyatelnosti Komiteta Palaty [From the activities of the Committee of the Chamber], 1913. *Russkiy eksport [Russian Exports]*, 506, 187 (in Russian).
- Iz deyatelnosti Pravleniya Vserossiyskogo obshchestva sakharozavodchikov [From the activities of the Board of the All-Russian Society of Sugar-breeders], 1909. *Vestnik sakharoy promyshlennosti [Bulletin of the sugar industry]*, 45, 606–611 (in Russian).
- Iz deyatelnosti Pravleniya Vserossiyskogo obshchestva sakharozavodchikov [From the activities of the Board of the All-Russian Society of Sugar-breeders], 1911. *Vestnik sakharoy promyshlennosti [Bulletin of the sugar industry]*, 45, 598–603 (in Russian).
- Iz deyatelnosti Pravleniya Vserossiyskogo obshchestva sakharozavodchikov [From the activities of the Board of the All-Russian Society of Sugar-breeders], 1912. *Vestnik sakharoy promyshlennosti [Bulletin of the sugar industry]*, 18, 666–670 (in Russian).
- Iz torgovykh sfer [From trade spheres], 1907. *Torgovo-promyshlennaya Rossiya [Trade and Industrial Russia]*, 13, 23 (in Russian).
- Iz vlecheniye iz otcheta Pravleniya Vserossiyskogo obshchestva sakharozavodchikov za 1909 g. [Extraction from the report of the Board of the All-Russian Society of Sugar-growers for 1909], 1910. *Vestnik sakharoy promyshlennosti [Bulletin of the sugar industry]*, 8, 227–237 (in Russian).
- K peresmotru torgovogo dogovora s Germaniyey [To revise the trade agreement with Germany], 1911. *Russkiy eksport [Russian Exports]*, 2–3, 79–83 (in Russian).
- K voprosu o zakrytii Dardanell [On the issue of the closure of the Dardanelles], 1912. *Torgovo-promyshlennyy Yug [Industrial and Commercial South]*, 11, 66–68 (in Russian).
- Khersonskiy birzhevoy komitet [Kherson Stock Exchange Committee], 1908. *Promyshlennost i torgovlia [Industry and Trade]*, 14, 117 (in Russian).
- Khronika [The Chronicle], 1910. *Ekonomist Rossii [Economist of Russia]*, 46, 9 (in Russian).
- Khronika [The Chronicle], 1911. *Ekonomist Rossii [Economist of Russia]*, 4, 16 (in Russian).
- Khronika [The Chronicle], 1913. *Torgovo-promyshlennyy Yug [Industrial and Commercial South]*, 23, 54 (in Russian).
- Khronika deyatelnosti Rossiyskoy eksportnoy palaty [The Chronicle of the Russian Export Chamber], 1915. *Russkiy eksport [Russian Exports]*, 6, 87–88 (in Russian).
- Khronika nashikh syezdov [The Chronicle of our Congresses], 1911. *Torgovo-promyshlennyy Yug [Industrial and Commercial South]*, 1, 86 (in Russian).
- Kremenchugskoye otdeleniye [Kremenchug branch], 1911. *Russkiy eksport [Russian Exports]*, 2–3, 112–113 (in Russian).
- Muzey obraztsov pri Rossiyskoy eksportnoy palate [Museum of Design at the Russian Export Chamber], 1913. *Russkiy eksport [Russian Exports]*, 7–8, 244–245 (in Russian).
- Nasha khronika [Our chronicle], 1913. *Torgovo-promyshlennyy Yug [Industrial and Commercial South]*, 8, 61 (in Russian).
- Nasha khronika [Our chronicle], 1913. *Torgovo-promyshlennyy Yug [Industrial and Commercial South]*, 9, 82 (in Russian).
- Nasha khronika [Our chronicle], 1913. *Torgovo-promyshlennyy Yug [Industrial and Commercial South]*, 12, 54–55 (in Russian).
- Nikolayevskiy birzhevoy komitet [Nikolaev Stock Exchange Committee], 1908. *Promyshlennost i torgovlia [Industry and Trade]*, 16, 218 (in Russian).
- Nikolayevskiy birzhevoy komitet [Nikolaev Stock Exchange Committee], 1908. *Promyshlennost i torgovlia [Industry and Trade]*, 22, 559 (in Russian).
- Obzor deyatelnosti Pravleniya Vserossiyskogo obshchestva sakharozavodchikov v 1907 g. [Review of the activities of the Board of the All-Russian Society of Sugar-breeders in 1907], 1908. *Promyshlennost i torgovlia [Industry and Trade]*, 1, 69 (in Russian).
- Odesskaya birzha [Odessa Stock Exchange], 1912. *Promyshlennost i torgovlia [Industry and Trade]*, 12, 678–679 (in Russian).
- Odesskiy birzhevoy komitet [Odessa Stock Exchange Committee], 1910. *Promyshlennost i torgovlia [Industry and Trade]*, 4, 276 (in Russian).
- Otchet pravleniya Vserossiyskogo obshchestva sakharozavodchikov za 1902 g. [Report of the Board of the All-Russian Society of Sugar-Fruiters for 1902], 1903. *Vestnik sakharoy promyshlennosti [Bulletin of the sugar industry]*, 6, 243–248 (in Russian).
- Otchet predsedatelia ekstrennogo syezda gornopromyshlennikov Yuga Rossii V. A. Vagnera [Report of the Chairman of the Extraordinary Congress of Miners of the South of Russia V. A. Wagner], 1907. Kharkov: Tipografiya B. Bengis (in Russian).
- Otchet predsedatelia ekstrennogo syezda gornopromyshlennikov Yuga Rossii gornogo inzhenera I. I. Zelentsova [Report of the chairman of the extraordinary congress of mining engineers of the South of Russia, mining engineer I. I. Zelentsov], 1902. Kharkov: Tipografiya i Litografiya M. Zilberberg i S-vya (in Russian).
- Otchet predsedatelia X syezda gornopromyshlennikov Yuga Rossii, gornogo inzhenera Ye. Taskina [Report of the chairman of the Xth Congress of Miners in the South of Russia, Mining Engineer E. Taskin], 1885. Kharkov: Tipografiya gazety «Yuzhnyy kray» (in Russian).
- Otchet Soveta Syezda XXXVI syezdu gornopromyshlennikov Yuga Rossii za 1910–1911 otchetnyy god [Report of the Congress Council of the XXXVI Congress of Miners of the South of Russia for the years 1910–1911 of the reporting year], 1911. Kharkov: Tipografiya B. Bengis (in Russian).
- Perspektivy deyatelnosti Rossiyskoy eksportnoy palaty [Prospects of the Russian Export Chamber], 1916. *Russkiy eksport [Russian Exports]*, 3, 46–52 (in Russian).
- Pervyy Yuzhno-russkiy torgovo-promyshlennyy syezd [The first South-Russian trade and industrial congress],

1910. *Promyshlennost i torgovlia [Industry and Trade]*, 23, 616–618 (in Russian).

Prezidium otdelov i komissiy palaty [The Bureau of Departments and Commissions of the Chamber], 1912. *Russkiy eksport [Russian Exports]*, 4–5, 2 (in Russian).

Programma Odesskogo otdeleniya russko-angliyskoy torgovoy palaty [The program of the Odessa branch of the Russian-English Chamber of Commerce], 1915. *Torgovo-promyshlennyyu Yug [Industrial and Commercial South]*, 10, 15–22 (in Russian).

Rech predsedatelia Soveta Syezda gornopromyshlennikov Yuga Rossii N. F. fon Ditmara na raute v chest predstaviteley promyshlennosti i torgovli Viurtemberg v Kharkove 9 sentiabria 1918 g. [Speech by the chairman of the Council of the Congress of Miners of the South of Russia N. F. von Dietmar at the Rauete in honor of the representatives of the industry and trade of Württemberg in Kharkov on September 9, 1918], 1918. *Gorno-zavodskoye delo [Mining and Factory Business]*, 11–12, 16617–16618 (in Russian).

Reient, O. P. & Serdiuk, O. V., 2011. *Sil'ske hospodarstvo Ukrainy i svitovyi prodovolchyi rynek (1861–1914 rr.) [Agriculture of Ukraine and the world food market (1861–1914)]*. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy (in Ukrainian).

Reient, O. P. & Serdiuk, O. V., 2018. *Torhovelnyi balans Ukrainy na pochatku XX st. [Trade balance of Ukraine at the beginning of the twentieth century]*. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy (in Ukrainian).

Rezoliutsii vysochayshe razreshennogo torgovo-promyshlennogo syezda [Resolutions of the highest allowed trade and industrial congress], 1883. Sankt-Peterburg: Tipografiya A. S. Suvorina (in Russian).

Russkaya muka na mirovom rynke [Russian flour in the world market], 1909. *Promyshlennost i torgovlia [Industry and Trade]*, 3, 1 (in Russian).

Russko-angliyskaya torgovaya palata [Russian-English Chamber of Commerce], 1909. *Promyshlennost i torgovlia [Industry and Trade]*, 6, 395–396 (in Russian).

Russko-angliyskaya torgovaya palata [Russian-English Chamber of Commerce], 1912. *Promyshlennost i torgovlia [Industry and Trade]*, 6, 339 (in Russian).

Russko-italyanskaya torgovaya palata [Russian-Italian Chamber of Commerce], 1911. *Torgovo-promyshlennyyu Yug [Industrial and Commercial South]*, 1, 86 (in Russian).

Shandra, I. O., 2016. *Predstavnytski orhanizatsii burzhuazii ukrainskykh hubernii (1861–1919 rr.): monohrafiia [Organizations that represent Ukrainian provinces bourgeoisie (1861–1919): monograph]*. Kharkiv: Maidan (in Ukrainian).

Shimanovskiy, V. Yu. & Leytes, K. S., 1913. *Pravitelstvennyye uchrezhdeniya i organizatsii, obsluzhivayushchiye v Rossii i Germanii voprosy eksporta [Government agencies and organizations, serving export issues in Russia and Germany]*. Sankt-Peterburg: Tipografiya Redaktsii periodicheskikh izdaniy ministerstva finansov (in Russian).

Sokolovskiy, S. I., 1916. *Ekonomicheskaya politika Yuga Rossii [The Economic Policy of the South of Russia]*. Odessa: Tipografiya A. M. Shveytsera (in Russian).

Soveshchaniye po voprosu o blizhnevostochnom eksporte s uchastiyem komandirovannoy Ministerstvom torgovli i promyshlennosti komissii na Blizhniy Vostok dlia izucheniya blizhnevostochnykh rynkov [Meeting on Middle East exports with the participation of the Middle East Trade Commission for the Middle East for the study of Middle East markets], 1912. *Torgovo-promyshlennyyu Yug [Industrial and Commercial South]*, 5, 69–88 (in Russian).

Sovet Syezda mukomolov [Council of Congresses of flour mills], 1908. *Promyshlennost i torgovlia [Industry and Trade]*, 18, 318 (in Russian).

Sovet Syezdov predstaviteley birzhevoy torgovli i selskogo khoziaystva [Council of Congresses of representatives of the exchange trade and agriculture], 1912. *Promyshlennost i torgovlia [Industry and Trade]*, 5, 284 (in Russian).

Syezd predstaviteley birzhevykh komitetov Yuga Rossii [Congress of representatives of the exchange committees of the South of Russia], 1909. *Promyshlennost i torgovlia [Industry and Trade]*, 10, 637 (in Russian).

Syezdy mukomolov [Congresses of flour mills], 1908. *Promyshlennost i torgovlia [Industry and Trade]*, 13, 51–52 (in Russian).

Tekushchiye zaprosy russkogo eksporta [Current requests for Russian exports], 1911. *Russkiy eksport [Russian Exports]*, 2–3, 86 (in Russian).

Tretiy Vserossiyskiy syezd predstaviteley birzhevoy torgovli i selskogo khoziaystva [Third All-Russia Congress of Representatives of Exchange Trade and Agriculture], 1909. *Promyshlennost i torgovlia [Industry and Trade]*, 4, 271–273 (in Russian).

Trudy obshchestva dlia sodeystviya russkoy promyshlennosti i torgovle [Proceedings of the society for the promotion of Russian industry and trade], 1873. Ch. 3. Sankt-Peterburg: Tipografiya I. I. Glazunova (in Russian).

Trudy obshchestva dlia sodeystviya russkoy promyshlennosti i torgovle [Proceedings of the society for the promotion of Russian industry and trade], 1874. Ch. 5. Sankt-Peterburg: Tipografiya I. I. Glazunova (in Russian).

Trudy obshchestva dlia sodeystviya russkoy promyshlennosti i torgovle [Proceedings of the society for the promotion of Russian industry and trade], 1887. Ch. 18. Sankt-Peterburg: Tipografiya A. S. Suvorina (in Russian).

Trudy vysochayshe razreshennogo torgovo-promyshlennogo syezda, sozvannogo Obshchestvom dlia sodeystviya russkoy promyshlennosti i torgovle, v Moskve, v iyule 1882 g. [Proceedings of the highest allowed trade and industrial congress convened by the Society for the promotion of Russian industry and trade, in Moscow, in July 1882], 1883. Sankt-Peterburg: Tipografiya A. S. Suvorina (in Russian).

Trudy vysochayshe uchrezhdenno Vserossiyskogo torgovo-promyshlennogo syezda 1896 g. v Nizhnem Novgorode [The works of the highest institution of the All-Russia trade and industrial congress of 1896 in Nizhny Novgorod], 1897. T. 1. Sankt-Peterburg: Tipografiya V. Kirshbauma (in Russian).

Trudy XXVII syezda gornopromyshlennikov Yuga Rossii [Proceedings of the XXVII Congress of Miners in

the South of Russia], 1903. T. 1. Kharkov: Tipografiya i Litografiya M. Zilberberg i S-vya (in Russian).

Trudy XXXV syezda gornopromyshlennikov Yuga Rossii [Proceedings of the XXXV Congress of Miners of the South of Russia], 1910. T. 2. Kharkov: Tipografiya B. Bengis (in Russian).

Trudy XXXVI syezda gornopromyshlennikov Yuga Rossii [Proceedings of the XXXVI Congress of Miners of the South of Russia], 1911. T. 2. Kharkov: Tipografiya B. Bengis (in Russian).

Ustav konsulskiy [Consular statute], 1887. *Svod zakonov Rossiyskoy imperii [Code of laws of the Russian Empire]*. T. 11, ch. 2. Sankt-Peterburg: Gosudarstvennaya tipografiya (in Russian).

Vozniknoveniye i deyatelnost nashey organizatsii [Occurrence and activity of our organization], 1908. *Promyshlennost i trgovlia [Industry and Trade]*, 1, 23–31 (in Russian).

Vserossiyskoye obshchestvo sakharozavodchikov [All-Russian Society of Sugar-breeders], 1909. *Promyshlennost i trgovlia [Industry and Trade]*, 5, 332 (in Russian).

Vystavki [Exhibitions], 1913. *Russkiy eksport [Russian Exports]*, 10–11, 299 (in Russian).

Yekaterinoslavskiy birzhevoy komitet [Ekaterinoslav exchange committee], 1909. *Promyshlennost i trgovlia [Industry and Trade]*, 6, 398 (in Russian).

Yugo-Zapadnoye otdeleniye (Kiyev) [Southwestern branch (Kiev)], 1912. *Russkiy eksport [Russian Exports]*, 4–5, 168–170 (in Russian).

Znacheneye eksportnykh organizatsiy dlia razvitiya vneshney trgovli [The Importance of Exporting Organizations for the Development of Foreign Trade], 1914. *Russkiy eksport [Russian Exports]*, 1–2, 13–14 (in Russian).